

İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme

İsmail ALBAYRAK*

Internal Outsider: Re-evaluating the notion of Khawarij (Ibadi) in exegetical tradition

When we look at the Kharijites' activities during the first three centuries of Islam, it is seen that they harmed the unity of Muslim community seriously. Because of their negative attitudes towards Muslim masses they have always been considered outside Orthodox Islam. While Orthodox Islam approaches to them exclusively, they also shows similar attitude towards Sunnis. This article is concerned mainly with reasons why the Kharijites, having lost their power and followers, are criticised seriously in Sunni exegetical tradition. Most probably Muslim intellectuals try to establish some kind of self control to prevent any disorder among Muslim community. Thus they label every movement who causes trouble among Muslims as 'Kharijite'. This is understandable but it is not easy to understand why today's ibadis' are still called as Kharijites?

Key words: Kharijites, exegesis, ibadi, other, history, group

Anahtar kelimeler: Hariciler, tefsir, İbadiler, öteki, tarih, fırka

İktibas / Citation: İsmail Albayrak, "İçimizdeki Öteki: Tefsirde Hâricî (İbâdî) Algılamasına Dair Genel Bir Değerlendirme", *Usûl*, 4 (2005/2), 7 - 38

1. Giriş

Hemen hemen bütün dinlerin takipçileri arasında dinî, sosyo-politik, ekonomik ve etnik farklılıklardan dolayı firkalaşmaların varlığı bilinen bir gerçektir. Bu gerçeğin en tabii sonucu ise aynı dinin temel kaynaklarını kullanan her bir fırkanın kendi dışındaki dindaşlarını hep "öteki" olarak görme eğilimidir. Sadece İslâm'la sınırlı olmayan bu gruplaşmaların en ilginç örneğini Hz. İsa sonrası Hıristiyanlığın erken döneminde görmek mümkündür. Mesela Pavlus'un rakip fırkalara "İsa Mesih bölündü mü?"¹

şeklindeki haykırışı söz konusu firkalaşmanın derecesini gösterir niteliktedir. Elbette ana gövdeden her ayrılış bir kopuş anlamına gelmiyordu. Fakat neticesi itibariyle pek çok fırka da varoluşsal serüvenini devam ettirebilmek için hep hâkim geleneğe muhalefeti bir zorunluluk olarak algılamaktadır. Benzer bir etkileşimi ise hakim anlayışta müşahede etmekteyiz. O da tıpkı rakip fırkalar gibi kendi varlığını alternatiflerin eleştirisi bağlamında kuvvetlendirmeye çalışmaktadır. *Fırak-ı dâlle* ya da *ehl-i bidat* şeklinde isimlendirilen bu dâhilî ötekiler sınırlı fakat aykırı bazı görüşleri dolayısıyla Ümmetin haricinde tutulmakta bazen de fitne kaynağı görüldükleri için inananların birliğini yıkan bir tehdit unsuru telakki edilmekteydiler. Burada dikkatlerden kaçmayan ilginç bir ironi ise söz konusu fırkalar ana geleneği *dalâlet* ya da yetersizlikle suçlayarak ötekileştirirlerken, kendileri ümmeti oluşturan büyük çoğunluk tarafından hep "dışarıdakiler" (hâricî/ötekiler) olarak değerlendirilmişlerdir. Bu marjinalleşme sürecine Hâricîlerden daha güzel bir misal göstermek oldukça zordur. Bu makalede "dışarıdakiler/ötekiler" (*havâric*) olarak isimlendirilen tarihsel grup ile bugün sadece İbâdî kolunun devam ettiği Müslüman fırkanın özet bir tarihi verildikten sonra klasik tefsirlerde (ve diğer bazı kaynaklarda) Hâricî/İbâdî algılayışı örneklerle analiz edilmeye çalışılacaktır. Son olarak da, söz konusu grubun tarihsel süreçte bir taraftan etkinlik açısından marjinalleşirken diğer taraftan haklarında oluşan kitâbiyatta giderek güçlenen olumsuz söylemlerin varlığının temel sebepleri üzerinde durulacaktır.

1.1. Hâricîler

Hâricîlik en genel anlamıyla ümmetin çoğunluğundan ayrılan kimseler demektir.² Hâricî olmayanlar bu özel adı onların dinden çıkmaları ya da meşru halifeye isyan etmeleri sebebiyle *mârîka* (okun yaydan çıktığı gibi

ismiyle rica ederim...". Ayrıca farklı yerlerde Pavlus'un diğer Hıristiyan grupları (ve bazı Yahudileri) "sahte kardeşler" (Galatians, 2:4-5), "insanları sapıklığa sürükleyen kimseler" (Titusa, 1:10-11) ve sakınılması gereken "köpekler" (Philippians, 3:1-2) olarak niteliği Kitâb-ı Mukaddes'te yer almaktadır.

² Şehristânî'nin Hâricî tanımı kendisinden sonra gelen pek çok âlime rehberlik etmiştir. Ona göre *Hâriciyye* ümmetin üzerinde ittifak ettiği bir imama isyan eden herkesi kapsamaktadır. Bu isyanın Râşid Halifeler döneminde ya da daha sonraki dönemlerde olması arasında bir fark bulunmamaktadır. (Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife 2001, I, 132)

* Doç.Dr. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ I Corinthians. 1:10-13 "İmdi ey kardeşler, aynı şeyi söylemenizi ve aranızda fırkalar olmamasını, fakat aynı fikir ve aynı görüşte birleşmiş olmanızı Rabbimiz İsa Mesih'in

dinden çıkan) anlamında kullanmışlardır.³ Hâricîler ise Nisâ Sûresi 4/100. âyete telmihte bulunarak bu isimlendirmeyi tamamen müspet bir bağlamda değerlendirmişlerdir; “*Hâricî/Havâric*, kafirler arasında durmayarak Allah’a ve Resulüne hicret (çıkan) eden kimselerdir.”⁴ Bununla birlikte Hâricîler genelde kendilerini bu terimden çok *Şurât* ifadesiyle tanımlamışlardır. *Şurât* ise “Allah yolunda savaşarak mallarını ve canlarını O’nun rızası uğruna cennet karşılığı satan” müminler anlamına gelmektedir.⁵ Her ne kadar fırkanın tarihsel arka planı Hz. Osman dönemine kadar geriye gitse de hâkim görüş Hz. Ali ile Hz. Muâviye arasında gerçekleşen Siffin savaşı ve takip eden olaylar sonucunda Hâricîliğin ortaya çıktığı doğrultusundadır. İslam geleneğinde Hâricî gruplarına tahkîmi kabul etmedikleri için *Muhakkime*, Hz. Ali’den ayrıldıkları zaman Harûrâ’da toplandıkları için bu bölgeye nispetle *Harûriyye* ya da burada komutası altında toplandıkları Abdullah b. Vehb er-Râsibî’ye atfen *Vehbiyye* ismi de verilmiştir.⁶ Hz. Ali sonrası başta Hz. Muâviye olmak üzere Emevî halifelerinin büyük bir çoğunluğu da bu grupla sık sık karşı karşıya gelmiştir. Miladi yedinci asrın sonlarına yaklaşıldığında özellikle Kufe’de Hâricîler’in artık sindirildikleri, diğer bölgelerde ise Emevî valilerinin aldıkları sert tedbirler nedeniyle çevre bölgelere dağıldıkları nakledilir.⁷

Tarihçerimizin bize verdiği bilgilere göre Abbâsî dönemine gelindiğinde Hâricî isyanlarının hızbiraz daha kesilmiştir. Abbâsîlerin ilk yıllarında Irak ve civarında, Herât ve Sîstân’da ve Kuzey Afrika’da bazı Hâricîler otoriteye karşı ayaklanmışlardır. Her ne kadar bu süreçte Hâricîler’in Ezârika, Necedât, Sufriyye, Acârîde, Seâlîbe, İbâdiyye gibi grup ve alt grup-

³ Ahmed b. Hanbel’in *el-Müsned*’inde geçen, “Hz. Peygamber Irak tarafına işaret ederek oradan çıkacak bir topluluktan bahsetti. Kur’ân okurlar fakat okudukları boğazlarından aşağıya geçmez; dinden de okun yaydan çıktığı gibi çıkarlar” hadisi bu isimlendirmenin kaynağı gibi görünmektedir. (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul: Çağrı Y. 1992, III, 486; Ayrıca bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 134); *Müsned* şârihi Ahmed Abdurrahmân el-Bennâ, farklı tarikleri diğer hadis kitaplarında da geçen bu rivayetin sened ve metni hakkında eleştirel bir değerlendirme de bulunmamaktadır (Ahmed Abdurrahmân el-Bennâ, *el-Fethu’r-Rabbânî*, Kahire: Dâru’l-Hadis ts., XXIV, 19).

⁴ Ethem Ruhi Fiğlalı, “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 169

⁵ Bkz. Tevbe, 9:11

⁶ Fiğlalı, *a.g.m.*, XVI, 69

⁷ İrfan Aycan-M. Mahfuz Söylemez, *İdeolojik Tarih Okumaları*, Ankara: Ankara Okulu 2002, s. 50; Fiğlalı, *a.g.m.*, XVI, 170-1; Şehristânî pek çok Hâricî grup ve alt gruptan bahsetmektedir. Fakat Şehristânî’nin anlatımından bu grupların tarihi sürekliliği ile ilgili bir resim çıkarmak oldukça zordur (Geniş bilgi için bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 131-161).

lara ayrıldığı görülse de hicrî üçüncü asır itibarıyla İbâdîlerin dışında her hangi bir Hâricî grubunun varlığına rastlanmamaktadır.

1.2. İbâdîler

İbâdiyye, Abdullah b. İbâd’ın (ö.65/685) Ehli Kible’ye karşı aşırılık gösteren Hâricîler’den ayrılarak daha mutedil bir yolu tercih etmesiyle ortaya çıkmıştır. İbâdî hareket tarihsel olarak farklı bölgelerde farklı özellikler arzeder. Abdullah b. İbâd’dan sonra yerine geçen Câbir b. Zeyd (ö.95/712) Basra’da İbâdîlerin Emevilere karşı yürüttüğü mutedil yaklaşımı sürdürmüş, bu arada pek çok talebe yetiştirmiştir. Câbir’den sonra Basra İbâdîlerinin başına geçen Ebû Ubeyde Muslim b. Ebî Kerîme (ö.145/762) de aynı şekilde İbâdî öğretileri yaymak üzere çok sayıda talebe ve *dâî* yetiştirmiştir. Bu talebeler sayesinde İbâdîlik Mağrib, Yemen, Hadramût, Uman ve Horasan’a kadar yayılmıştır. Ebû Ubeyde’den sonra er-Rebî b. Habîb (ö.171/787?) Basra İbâdîlerinin yeni imâmı olarak benimsenen mutedil politikayı Basra’da sürdürmüştür. Basra İbâdîliği taşradaki İbâdîlerin aksine askeri her hangi bir oluşum içine girmemiştir. İlerleyen yıllarda ise Basra’da İbâdî varlığı giderek zayıflamış ve bir merkez olmaktan çıkmıştır.⁸

Basra dışındaki İbâdîler’in seçtikleri imamların liderliğinde zaman zaman fiilî mücadeleye girdikleri görülür. Emevî devletinin sonlarına doğru giriştikleri bazı savaşlarda nisbî başarılar elde eden İbâdîler, Hadramût, Yemen ve Hicâz’da (Mekke-Medine) bir süre hâkimiyet kurdular. Fakat bu başarıları oldukça kısa ömürlü olur.⁹ Uman da ise İbâdîliğin menşei net değildir. İlk hicrî asrın sonlarına doğru Haccâc’ın (ö.95/712) Basra’dan sürdüğü pek çok İbâdî âlimin bölgedeki faaliyetleri sonucu İbâdîlik Uman’da yayılır. Hicrî ikinci asrın ilk yarısında (h.132) Cülendâ b. Mes’ûd’un liderliğinde Uman’da ilk İbâdî ayaklanması gerçekleşir. Onun imâmlığı da çok kısa sürer. Bununla birlikte bir şekilde bölgede İbâdîler değişik imâmların liderliğinde hayatîyetlerini dördüncü asra kadar devam ettirirler. Sonraki dönemlerde İbâdîliğin Uman’da tam olarak hangi bölgelerde ve nasıl hayatîyetini sürdürdüğü kapalı bir toplum olmaları nedeniyle fazla açık değildir. Fakat fazla etkin olmayan bir tarihe sahip oldukları

⁸ Necdet Hammâş, “el-İbâdiyye”, *el-Mevsûatu’l-Arabiyye*, Dimeşk 1998, I, 31-33

⁹ T. Lewicki, “İbadiyye”, *The Encyclopaedia of Islam* (ikinci edisyon), Leiden 1971, III, 651-2

bilinmektedir.¹⁰ İbâdîlerin ilk dönemlerde yaşadığı bölgeler bugün Uman devletinin sınırlarından daha az bir yeri kaplar. 16. yüzyıldan itibaren ise İbâdîlerin başında daha çok hâkim aile ve kabileler vardır. Bugün genelde Uman'ın Ğafirî ve Hinâ kabileleri İbâdî mezhebinin taşıyıcıları olarak karşımıza çıkar.¹¹

Kaynaklar Kuzey Afrika'da İbâdîliği ilk yayan kişi olarak Seleme (Selmâ) b. Saîd'i gösterir. Basralı bir şeyh olan Seleme ikinci asrın başlarında Sufriyyeli *dâî* İbn Abbâs'ın kölesi İkrime el-Berberî (ö.107/725-6) ile birlikte Kuzey Afrika'da özellikle Berberi kabileler arasında İbâdî doktrinleri anlatırlar ve oldukça da etkili olurlar. Daha sonra bölgede giderek hızlanan bir İbâdî yapılanması ile karşılaşılır. Basra ve Uman'a ilim tahsiline giden ya da oralarından Kuzey Afrika'ya gelen *dâî*ler vasıtasıyla güçlenen İbâdîlerin gerçek anlamda ilk imamlığını Arap kökenli Ebû'l-Hattâb'ın (ö.144/761) yaptığını görmekteyiz. Fakat bu devletin ömrü de uzun sürmez.¹²

Her ne kadar iç bölgelerde farklı imamların liderliğinde İbâdî grupları görülse de Ebû'l-Hattâb sonrası en güçlü ve istikrarlı İbâdî imamlığı Abdurrahmân b Rüstem (ö.168/784) tarafından tesis edilir. Hicrî 160 ya da 162'de Rüstem İbâdî imâmı seçilir, o da kendisine Tâhert'i merkez yapar. Abdurrahmân b. Rüstem (h.168-208) ve oğlu Abdulvehhâb döneminde (h.208-258) İbâdîler Kuzey Afrika'da zirvededirler.¹³

Üçüncü asrın ikinci yarısında Tâhert'teki İbâdîler politik açıdan farklı gruplara ayrılırlar: Nükkâr, Halefiyye, İbn Massâle. Ağlebîler 283/896'da Rüstemîlerin en büyük destekçisi olan İbâdî Berberi kabilesi Nefûsa'yı *Mânû* savaşında yendiklerinde Rüstemîlerin bölgedeki etkileri yok sayılacak kadar azalır. Tâhert'te İbâdî hakimiyeti 296/909'a kadar devam etse de

¹⁰ Bölgede iki güçlü İbâdî grup vardır; Rustâk ve Nezvâ. Bu iki grup birbiriyle Uman Sultanlığı kuruluncaya kadar mücadele etmiştir. Uman Sultanlığı kurulduktan sonra imamlık ve sultanlığın birbirinden ayrılması ve güç dengesinin değişmesi bölgede daha farklı bir yapı ortaya çıkarmıştır. Ayrıca İbâdîlerin yaşadıkları yerlerde petrolün de keşfedilmesi dış güçlerin Uman'a ilgisini artırmış ve İbâdî grupların çatışmaları uluslararası bir hüviyet kazanmıştır. (Bkz. Fuad I. Khuri, *Imams and Emirs*, London: Saqi Books 1990, s. 113-122)

¹¹ Necdet Hammaş, "İbâdiyye", *el-Mevsû'atu'l-Arabiyyetu*, Dimeşk 1998, I, 32

¹² Hicrî 144 de Mısır valisi Muhammed b. Eş'as tarafından Ebû'l-Hattâb'ın ordusu mağlup edilir. Bunun üzerine İbâdîler iç bölgelere çekilirler. (Ethem Ruhi Fiğlalı, "İbâdiyye", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 257; Hammâş, *a.g.e.*, I, 132)

¹³ Hammâş, *a.g.m.*, I, 32

Ağlebîlerin kalıntıları üzerine kurulan yeni Fâtımî hanedanı Rüstemî imâmlığına son verir.¹⁴ İbâdîler hicrî 358 de Fâtımîlere yeniden başkaldırırlar ve biraz başarı elde ederlerse de sonunda onlara boyun eğmek zorunda kalırlar. Bundan sonra da devamlı gizlilik halinde yaşarlar. Altıncı asırda hemen hemen bütün İbâdîler ulaşımı zor bölgelere çekilerek yaşamlarını sürdürürler. Bugün Kuzey Afrika'daki İbâdîlik Mîzâb, Cerbe adasının üçte ikisi, Cebeli Nefûsa'nın da yarısında yaşanan bir mezheptir.¹⁵

Rüstemîlerin yıkılışından sonra batı ve doğu İbâdîliği arasındaki ilişki de giderek azalır. İlk dönem itibarıyla oldukça hareketli olan İbâdîlerin dördüncü asır sonrası kendi dışındakilerle olan ilişkilerinde durağanlık hakimdir. Her ne kadar kendi içlerinde lokal çekişmeleri devam etse de tarihsel süreçte ne sosyal, siyasi ve iktisadi ne de askeri açıdan etkin bir güç olarak karşımıza çıkarlar. İslâmî ilimler sahasında da çok fazla literatür ortaya koyamayan ve genellikle kendi eserleriyle birlikte diğer mezheplere ait pek çok müellefâtı da kaynak olarak kullanan Hâricî/İbâdîlerin şimdi de Hâricî gölgesi altında İslâmî kitâbiyatta nasıl algılandıkları konusunu değerlendirmeye çalışacağız.

2. Klasik Tefsirde Hâricî Tasavvuru

İlk dönemlerde Ümmet arasında sebep oldukları anarşi ve terör sonucu Hâricîler'in İslâm geleneğinde iyi bir ünlerinin olmadığı bilinmektedir. Sünnî ve Şîî tefsirde Hâricîler genelde söz konusu özelliklerinden dolayı sürekli eleştirilmişlerdir. Bu bölümde öncelikle Hâricîlerin Kur'ân'ın anlaşılması konusundaki yetersizlikleriyle ilgili meşhur müfessirlerimizin yorumları üzerinde durulacaktır. Sonra da özellikle bazı fikhî ve kelâmî meselelerde Hâricîler'in temel görüşleri çerçevesinde nasıl bir imaj çizilmeye çalışıldığı tartışılacaktır.

2.1. Hâricîler'in Kur'ân Yorumu Hakkındaki Tartışmalar

Hâricîler'in Kur'ân tefsirine yaklaşımı söz konusu olduğunda ilk hatıra gelen Hz. Ali'nin İbn Abbâs'ı onları ikna etmek üzere gönderirken yaptığı tavsiyelerdir: "Onlarla tartış, yalnız tartışırken sakın Kur'ân'dan delil ge-

¹⁴ Lewicki, *a.g.m.*, III, 655-6; Fiğlalı, *a.g.m.*, XIX, 257-8

¹⁵ Lewicki, *a.g.m.*, III, 656; Fiğlalı, *a.g.m.*, XIX, 257-8

tirme, çünkü Kur'ân *zû-vucûh*'tur (kelimeleri farklı anlamlara gelebilir).¹⁶ Kendisi de bir Hâricî olan İkrime'nin İbn Abbas'tan naklettiği bu anekdotun başka bir versiyonunda ise İbn Abbâs ile Hz. Ali arasında şöyle bir diyalog gerçekleşir: "Ey Müminlerin Emîri! Ben Allah'ın Kitâb'ını onlardan çok daha iyi bilirim. Kur'ân bizim evlerimizde nâzil oldu." Bunun üzerine Hz. Ali "Doğru söylüyorsun...Kur'ân (kelimeleri) pek çok anlamın taşıyıcısıdır, *hammâlu'n zû vucuh*. Sen bir şey söylersin onlar ise başka bir şey söylerler. Bundan dolayı onlarla münazaranda mümkün mertebe Sünnetten delil getir, böylece kaçacak bir yer bulamasınlar." der. Hz. Ali'nin tavsiyelerine uyan İbn Abbâs Hâricîleri ilzam eder.¹⁷ Bu iki rivayet açık bir şekilde Hâricîler'in Kur'ân tefsiri konusunda kelime cambazı olduklarını göstermektedir. Hâricîler istedikleri zaman istedikleri manayı Kur'ân'a söylettirebilecek kimselerdir.

Hâricîler'in yorum konusundaki yetersizliklerini anlatan tek rivayet bu değildir. Hâricî tefsirinin eleştirisinde en sık zikredilen bir başka rivayet ise Âl-i İmrân Suresinin 3/7. âyetinin yorumuyla ilgilidir. Hemen hemen bütün müfessirler âyette zikredilen "...Kalplerinde eğrilik olanlar, sırf fitne çıkarmak, insanları saptırmak ve kendi arzularına göre yorumlamak için âyetlerin *müteşâbih* kısmına tutunup onlarla uğraşıp duran..." kimseleri Hâricîlerle özdeşleştirmektedirler. Büyük müfessir Taberî (ö.310/922), Katâde'nin (ö.117/735) bu âyeti okuduğunda şunları söylediğini kaydetmektedir: "Şâyet bu âyet Hâricîler (*Harûriyye*) ve Sebeyye hakkında değilse ben âyetten kimlerin kastedildiğini bilmiyorum."¹⁸ Taberî, Hâricîleri Sebeyye ile birlikte zikretmek suretiyle haklarındaki olumsuzluğu daha da ziyadeleştirerek İbn Abbâs'ın onlarla ilgili yorumuyla Hâricîlerin kayma noktasına vurgu yapmaktadır: "İbn Abbâs'ın yanında Hâricîler zikredildi... O da Hâricîlerin Kur'ân'ın *muhkemine* iman ettiklerini fakat *müteşâbih*lerinde helâk olduklarını söyledi ve ardından Âl-i İmrân Sûresi 3/7. âyetini okudu."¹⁹

Taberî'den dört asır sonra tefsirini kaleme alan İbn Kesîr'in (ö.774/1393) aynı âyetle ilgili yorumunda Hâricîlerle ilgili bakış açısında en

küçük bir değişikliğin olmadığı hatta eleştiri tonunda sertliğin daha da arttığını müşahade etmekteyiz. Müdakkik müfessir İbn Kesîr'in hayattayken ilk dönemin hususiyetlerini üzerinde taşıyan bir Hâricî ile karşı karşıya geldiği hakkında her hangi bir bilgiye bugün sahip değiliz. Fakat mezhebin bidayetindeki olumsuzluk nedeniyle ulemâ Hâricîleri hep fitneyle özdeşleştirmekte ve yorumlarını da bu çerçevede serdetmektedir. İbn Kesîr'in bu âyette zikredilen kimselerin Hâricîler olduğu konusunda en küçük bir şüphesi yoktur. Ayrıca o, Hâricîlerle ilişkisi olan bir başka âyeti (Âl-i İmrân, 3/106) de burada hatırlatmayı ihmal etmez: "O gün gelecek, birtakım yüzler ağaracak, bir takım yüzler ise kararacaktır." İbn Kesîr'e göre yüzü kararacak kimseler Hâricîler'den başkası değildir. "En kötü ihtimalle mevkuftur" dediği bu tefsirî rivayetin manasının ise sahih olduğunu belirten İbn Kesîr, Hâricîlerin İslâm'daki ilk sapık fırka olduğu konusunda da her hangi bir şüphesi yoktur.²⁰ Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere İbn Kesîr, Hz. Peygamber zamanında mevcut olmayan bir grubun doğrudan âyetle ilişkilendirilmesinde bir sakınca görmemektedir. Kaynaklarımız göz önünde bulundurulduğunda İbn Kesîr'in yorumunda yadırganacak bir nokta yoktur; çünkü Sahabe Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde cereyan eden fitne hareketlerini genelde Hâricîlikle özdeşleştirmiştir. Asıl cevaplanması gereken soru ise Sahabenin ictihâdına istinat eden bu yorumun sekiz asır sonra İbn Kesîr tarafından kesin bir açıklama şeklinde nasıl sunulduğu meselesidir.

İbn Kesîr, Hâricî fitnessinin arkasındaki gayeyi de geniş bir şekilde izah etmektedir. Ona göre asıl hedef dünyalık elde etmektir. Hz. Peygamber'in Huneyn sonrası ganimet dağıtırken bazı kimselerin Allah Resulü'nün adaletli davranmadığı hezeyanına kapıldıklarını ve *Zu'l-hüveysira* (böğürçük sahibi)²¹ denilen birisinin bunu açık bir şekilde seslendirdiğini naklet-

²⁰ İbn Kesîr, *Muhtasarı Tefsir-i İbn Kesîr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1981, I, 264-5; Benzer bir yaklaşım için bkz. İbn Ebi Hatim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, (tah) Es'ad Muhammed et-Tayyib, Mekke: Mektebetu Nizar Mustafa el-Bâz 1997, III, 179, V, 1429; Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. M. Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebi Hatim (ö.327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür Denemesi*, Ankara: Kitabiyat Y. 2003, s. 111-112

²¹ Aynı rivâyeti zikreden Kurtubî, *Zu'l-huveysira*'nın Hâricî asıllı bir kimse olduğunu ve gerçek adının da Hurkûs b. Zuheyr olduğunu kaydetmektedir (Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (th) Ebû İshâk İbrâhim İtfeyyîş, ts-ys, VIII, 166). Şehristânî ise Hurkûs b. Zuheyr'in Nehrevân günü Abdullah b. el-Kevvâ'nın yanında yer aldığını kaydetmektedir (Şehristânî, *a.g.e.*, I, 134). Böylece Şehristânî ve Kurtubî'nin Hurkûs'la ilgili izahları

¹⁶ Suyûtî, *el-Itkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru İbn Kesîr 1993, I, 446

¹⁷ Suyûtî, *a.g.e.*, II, 446

¹⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr 1988, III, 178

¹⁹ Taberî, *a.g.e.*, III, 181

mektedir. İbn Kesîr, Hz. Peygamber’i adaletsizlikle suçlayan kimsenin böğrünün Allah tarafından yarılmasıyla ilgili bedduasını²² yaptıktan sonra şunları nakletmektedir: Hz. Peygamber “şâyet adaletli davranmazsam hüsrana uğrarım...” buyurdu. Bunun üzerine Hz. Ömer Allah Resûlünden o adamı öldürmek için izin istedi, Hz. Peygamber ise, Hz. Ömer’e onu bırakmasını, onun neslinden bir topluluğun geleceğini ve “Sizden biriniz namazını, o topluluğun namazlarıyla karşılaştırdığında küçük görecektir, kırâatını onların kırâatıyla mukayese ettiğinde eksik bulacak, halbuki onlar okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar. Onları nerede görürseniz öldürünüz, çünkü onların katlinde öldüren için ecir vardır” dedi. Bundan sonra İbn Kesîr, Hz. Peygamber’in haber verdiği topluluğun Hz. Ali zamanında zuhur ettiğini, Nehrevân’da öldürüldüklerini, fakat onlardan gruplar,

birbirleriyle örtüşmektedir. Wellhausen’nun değerlendirmelerini aktaran M. S. Hatiboğlu ise Hurkûs b. Zuheyr’in anonim bir şahsiyet olduğu kanaatini taşımaktadır (M. S. Hatiboğlu, *Gaybî Hadisler* -basılmamış kitap çalışması-, s. 40). İbn Hacer’in *el-İsabe*’sindeki bilgiler ise Zu’l-huveysira’nın (Hurkûs b. Zuheyr) tamamen meçhul bir şahıs olmadığını göstermektedir. Hatta benzer isimli diğer bir sahabe ile karıştırılmamasına dikkat çekilmektedir. Bkz. İbn Hacer, *Kitâbu’l-İsabe fî Temyizi’s-Sahâbe*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî ts., I, 320, 485); Hurkûs, ‘pire’ gibi bir hayvan adı ya da ‘kır-bacın bir tarafına’ verilen isimdir. Her ne kadar bu adla birlikte şahısla ilgili pejoratif tayin dikkatleri çekmekteyse de Kurtubî’nin bu kimse hakkında zikrettiği âyetin (Tevbe, 9:57) konusu daha da ilginçtir: ‘Onlardan bazıları da senin zekat ve sadakaları taksim edişine dil uzatırlar. Bu mallardan kendilerine pay verilirse memnun olurlar, verilince hemen hırsızlık yaparlar.’ Kurtubî, münafıklıkla suçladığı bu kimselerin kendilerini fakir zannettikleri ve malın kendilerine verilmesi gerektiğini düşünen Hâricîler olduğuna işaret etmektedir. Kurtubî’ye göre, Hz. Peygamber’in Hz. Ömer’e onu öldürmesine müsaade etmemesinin sebebi, insanların kendi ashabını öldürüyor şeklindeki bir yanlış anlamaya meydan vermemekten başka bir şey değildir. (Kurtubî, *a.g.e.*, VIII, 166); Bu konuda dikkatlerden kaçmayan bir başka husus ise İmâm Buhârî’nin bu hadisi *Kitâbu İstîtâbeti’l-murteddîn ve’l-muânidîn ve kitâlihîm ve ismi men eşrake bi’llahi ve ukûbetihî fi’d-dünyâ ve’l-âhira* başlıklı bölümde zikretmesidir (Bkz. Buhârî, *Sahîh*, İstanbul: Çağrı Y. 1992, VIII, 52); Benzer bir rivâyet Şii müellif Meclisi’nin *Bihârü’l-Envâr*’ında da geçmektedir. Yalnız bu rivâyette adaletsizlikle suçlanan Hz. Ali’dir. Rivâyete göre, Hz. Ali’nin huzuruna iki davacı gelir. Hasımlardan birisi Hâricidir. Dava sonucu Hâricî olan kişi Hz. Ali’ye dönerek ‘adaletli davranmadın’ der. Bunun üzerine şikâyetçi hemen köpeğe dönüşür ve elbisesi havada uçmaya başlar... (Meclisi, *Bihârü’l-Envâr*, Tahran: Dâru’l-Kutubi’l-İslâmiyye 1983, XXXIV, 269)

²² İbn Kesîr’in laneti yadrganmamalıdır. Çünkü *Hüccetü’l-İslâm* İmâm Gazâlî, laneti gerektiren üç sebebin varlığından bahsetmektedir: Küfür, bidat ve fîsk. İkinci kısım bidatle ilgilidir ve Gazâlî burada hususi vasıfla telin başlığı altında Yahûdî, Hıristiyan, Râfîzî, Havâric ve Kaderiyye’yi zikretmektedir. Gazâlî, her ne kadar bunların telininin caiz olduğunu bildirirse de ehli bidatin uydurduklarını bilmenin zor olduğu uyarısında bulunmayı da ihmal etmemektedir (Gazâlî, *İhyâu Ulûmî’d-Din*, (çev.) Ahmed Serdaroğlu, İstanbul: Bedir Y. 1974, III, 280).

topluluklar, farklı farklı görüş ve nefsi mülahazaların yayıldığını kaydetmektedir.²³

İbn Kesîr’in bu rivayetle ilgili olarak tasdik kabilinden yaptığı idrâcları bir tarafa bırakırsak kendisine ait hiçbir değerlendirmesine rastlanmamaktadır. İbn Kesîr, Hz. Ömer’in fitnenin başını evvel emirde ezmeye yönelik girişimine engel olan Hz. Peygamber’in tutumu ile daha sonra gelecek bu şerir güruhun fertlerini “nerede bulursanız öldürünüz” emri arasındaki ilişki hakkında da bir şey söylememektedir. Öyle anlaşılıyor ki İbn Kesîr değişik hadis kitaplarında geçen bu rivayeti Hâricîler aleyhinde değerlendirirken özellikle onların fiilî cürümlerine dikkat çekmektedir. Bu nedenle o, farklı rivayetleri birlikte zikrederken kendi içerisinde tutarlı bir tavır sergilemektedir. Ayrıca İbn Kesîr, Hâricîliğin yanı sıra Kaderiyye, Mutezile ve Cehmiyye gibi grupların ortaya çıkmasını da Sâdık-ı Masdûk’un gaybî haberlerini doğrulayan bir delil olarak görmektedir. Zaten Hz. Peygamber, İslâm ümmetinin yetmiş üç fırkaya bölüneceğini, birisi hariç hepsinin cehennemlik olduğunu, kurtulacak fırkanın ise kendi ve sahabesinin yolunu takip eden kimselerden oluşacağını bildirmektedir.²⁴

İbn Kesîr, Hâricîlerin Kur’ân’ın anlaşılması konusundaki yetersizliklerini Hz. Peygamber’in bir başka buyruğuyla daha da netleştirmektedir: “Ümmetimden bir topluluk Kur’ân okurlar fakat hurmaların atıldığı gibi onu atarlar, Onu yanlış tevîl ederler.”²⁵ Bunun sebebi ise gâyet açıktır. Âl-i İmrân Sûresinin 3/7. âyetinde zikredildiği üzere “...Kalplerinde eğrilik olanlar/zeyğ...” Kur’ân’ın anlaşılmasında yanlış yola gideceklerdir. Konuyla ilgili farklı bir yaklaşımı Taberî’nin Kehf Sûresi 18/104. âyetinin tefsiriyle ilgili kaydettiği rivâyette görmek mümkündür. Söz konusu âyetin meâli şöyledir: “Onlar öyle kimselerdir ki dünya hayatında yaptıkları işlerin karşılıkları hep boşa gidecektir, halbuki kendilerinin güzel işler yaptıklarını sanırlar.” Rivâyete göre Mus’ab b. Sa’d babasına (Sa’d b. Ebi Vakkâs) “O güzel işler yaptıklarını sananların” Hâricîler (Harûriyye) olup olmadığını sorar, Sa’d b. Ebi Vakkâs ise bu âyetten muradın *ashâbu’s-savâmi’* -kilise ya

²³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 264-5; İbn Kesîr’in aktardığı bu rivâyet Ahmed b. Hanbelî’nin Müsned’inde geçmektedir. Heysemî hadisin bütün râvilerinin güvenilir olduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz. Ahmed Abdurrahman el-Bennâ, *a.g.e.*, XXIII, 148-9.

²⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 264-5; Diğer hadis kitaplarında da geçen bu rivayetin (hasen) sahih olduğu belirtilmiştir. (Ahmed Abdurrahman el-Bennâ, *a.g.e.*, XVII.101, XXIV, 6).

²⁵ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 264

da manastırlara kendilerini adayan- Hıristiyanlar olduğunu belirttikten sonra Hâricîlerin kim olduklarıyla ilgili farklı bir âyete referansta bulunur. Sa'd'a göre Hâricîler, Saf Sûresi 61/5. âyette kendilerinden bahsedilen "...Onlar bâtila meyledince, Allah da onların kalplerini hakkı kabul etmekten, hakka meyletmekten uzaklaştırdığı, kimselerdir."²⁶ Taberî'nin zikrettiği bu rivâyette geçen *zâğû* ve *ezâğa* kelimeleri Âl-i İmrân Sûresinin 3/7. âyetinde geçen *zeyğ* kökünden türemiş fiillerdir. Klasik Müfessirler söz konusu kelimedenden dolayı ivedilikle sûreler arası ilişki kurma çabası içindedirler. Her ne kadar Sâf suresindeki âyet Hz. Musa'nın kavmi (Yahudiler) ya da kalpleri hakka meyletmekten uzak herkesi anlatmaktaysa da müfessirlerin özellikle Hâricîleri Sûredeki âyetle ilişkilendirmesi onların Hâricîleri potansiyel yorum özürülü bir grup olarak algıladıklarını açıkça göstermektedir. Taberî'nin Saf Sûresi 61/5. âyetinin tefsiriyle ilgili Ebû Umâme'den yaptığı nakil söz konusu yaklaşımı daha da güçlendirmektedir: "Onlar Hâricîlerdir...ve Allah küfrü imana tercih eden bir topluluğu hiçbir zaman başarılı kılmaz."²⁷ Çünkü bunların kalplerinde -merhum müfessir Elmalılı M.H. Yazır'ın ifadesiyle "yamıklık"²⁸ vardır.

Kurtubî (ö.671/1273) ise anlama özürülü dairesini biraz daha genişleterek Hâricîler'in yanı sıra Râfizîleri de zikretmektedir.²⁹ Kurtubî'nin irdelediği bir başka nokta da bu kimselerin anlayış zaaflarının nedeni sorunudur. Ona göre, Hâricîler Kur'ân'ın beyânı hükmünde olan Sünneti terk ederek sığ bir şekilde O'nun zahirine sarılmaktalar ve böylece Onu tam olarak anlamamaktadırlar.³⁰ Kurtubî, bir taraftan Râfizî-Hâricî birlikteliğiyle

²⁶ Taberî, *a.g.e.*, IX, 32-33; Bu rivâyetin bazı tariklerinde *ashâbu's-savâmi'* ifadesi yerine *ehl-i kitâb ya da el-yehûd ve'n-nasârâ* tabirleri kullanılmaktadır.

²⁷ Taberî, *a.g.e.*, XIV, 87

²⁸ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Eser Y. 1971, II, 1040

²⁹ Başka bir *öteki* olan Şii müellefâtında da inhisarcılık hakim bir unsurdur. Konuyla ilgili Ebû Ca'fer'den (İmâm Muhammed b. Ali el-Bâkır, ö.114/733) gelen rivâyette şöyle denilmektedir: "Beş gruptan uzaklaşın; *Mürce, Havâric, Kaderiye, Şâmi ve Nâsib.*" *Nâsib* kimlerdir denildiğinde ise şu cevap verilmektedir: "sevdiğine kıyan kimselerdir." (Mirzâ Hüseyin en-Nürî et-Tabersî, *Müstedreku'l-Vesâil ve Müstenbitu'l-Mesâil*, Beyrut: Müessesetü Âl-i Beyt 1991, XII, 317 (hadis no:14191); Kuleynî'nin *el-Usûl mine'l-Kâfi*'sinde ise Allah'ın (cc) *Kaderiyye, Havâric* ve iki kez de *Mürce*'ye lanet ettiği nakledilmektedir. İlginçtir ki, Kuleynî bu rivayeti *Kitâbu'l-İmân ve'l-Kufr* bölümünde zikretmektedir (Kuleynî, *el-Usûl mine'l-Kâfi*, Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye 1395h, II, 409).

³⁰ Kurtubî, *a.g.e.*, I, 38; Taberî, Hâricîlerin adeta Hz. Peygamber'le aralarının sorunlu olduğunu gösteren ilginç rivâyetler zikretmektedir. Bunlardan biri Âl-i İmrân Sûresinin

Hâricîler hakkındaki olumsuz yaklaşımı ziyadeleştirmekte, diğer taraftan ise yaşayan Kur'ân olan Hz. Peygamber'in tefsirde yok sayılmasını bir tür Hâricî hastalığı olarak sunmakta ve ısrarla kaçınılması konusunda vurgu yapmaktadır. Hâricîler'in Sünnet karşısındaki duyarsızlığını Kurtubî, hatalarından tövbe etmiş bir Hâricî şeyhinin ağzından şu şekilde nakletmektedir: "(Eskiden) bizim arzularımız bir şey isterse onu hadis yapardık."³¹ Başka bir ifade ile söyleyecek olursak Hâricîler hadis ve sünnet karşısındaki kayıtsızlıklarının yanı sıra istedikleri zaman hadis uydurma alışkanlığına sahip kimselerdir. Böylece Hâricîler kendi hevâ ve hevesleri doğrultusunda dini düşünceler üretebilen tehlikeli kimseler olarak arzı endam etmektedirler.³²

Hâricîlerin tefsir konusundaki kötü şöhretleri bu rivâyetlerle sınırlı değildir. Mütemadiyen âyetleri farklı bağlamlara taşımaya çalışan ya da yanlış yorumlarla, imâlarla anlamı bozan bu kimselerle ilgili olarak Taberî'nin İbn

3/7. âyetiyle ilgili tefsirde geçmektedir. Katâde'den rivâyet edilen habere göre o şöyle demektedir: "Yemin ederim ki Hâricîler ortaya çıktıklarında Muhâcir ve Ensâr'dan oluşan Ehl-i Bedr, Ridvân Bey'atına katılan Ehl-i Hüdeybiye ve Resûlullah'ın pek çok ashabı ve bazı eşleri Medine'de, Şam'da ve Irak'da hâlâ hayattaydılar. Bunlar, Hâricîler'den memnun değillerdi ve onlara meyletmiyorlardı. Çünkü bu Hâricîler Hz. Peygamber'in kusurlarından bahsediyor, kalpleriyle ona buğz ediyor, dilleriyle onu yeriyorlar... Vallahi Hâricîler hidâyet üzere olsalardı insanları bir araya toplarlardı fakat onlar dalâlet üzere-dir ve insanları bu yüzden dağıtırlar, gruplaştırırlar." Katâde bu bağlamda Nisa Sûresinin (4/82.) "...Eğer O (Kur'ân) Allah'tan başkasına ait olsaydı elbette birçok tutarsızlıklar bulunurdu" âyetini çağrıştıran şu hatırlatmada bulunmaktadır: "Şâyet onların işleri Allah'ın rızası dışındaysa pek çok ihtilaf bulacaksınız. Bir gün iflah olacaklar mı diye uzun zamandır Hâricîler'in halleri üzerinde durulmaktadır. Heyhat bunların halefi selefine bakıp kendisine çeki düzen vermiyor; şâyet hidâyet üzere olsalardı Allah onları kurtarı- ve yardım ederdi, fakat onlar bâtil üzere-dirler ve Allah onları yalanlamış, ayaklarını kaydırmıştır. Onlardan bir grup çıktığında Allah delillerini iptal eder, sözlerini yalana çıkarır ve kanlarını akıtır...Vallahi bunların dini (algılayışları) kötüdür, onlardan sakının, Yahûdilik bidattir, Hıristiyanlık bidattir, Hâricîlik bidattir, Sebeiyye bidattir, bunlar hakkında ne Kur'ân ne de Sünnet olumlu bir şey söyler" (Taberî, *a.g.e.*, III, 178). Görüldüğü üzere Taberî Hâricîlerin Sünnete muhalefetini Katâde rivâyetiyle oldukça zenginleştirmiştir. Fakat burada dikkati çeken ilginç nokta onun Hâricîleri Ehli Kitâb'la birlikte zikrederek ötekileştirmesidir. Ayrıca Taberî'nin izahları altında Peygamber Sünnetini de görmek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber "Ümmet dalalet üzere birleşmez. İhtilaflarla karşılaştığınızda size cemaate uymanızı tavsiye ederim", buyurmaktadır. (İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Y. 1992, II, 1303). Bu yaklaşımlar bize Hâricîlerin gerçekten cemaatten uzaklaştıklarını ve ümmetin icmama muhalefet ettiklerini göstermektedir.

³¹ Kurtubî, *a.g.e.*, I, 78

³² Bazı kaynaklarda ise Hâricîlerin dinî konulardaki katı tutumlarından dolayı hadis uydurmadıkları belirtilmiştir.

Ebzî'den naklettiği şu anekdot oldukça aydınlatıcı bir hüviyet taşımaktadır: İbn Ebzî'ye bir Hâricî gelir ve şu âyeti okur: “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'ın hakkıdır. Bir de kafirler kalkmışlar, bir takım putları Rab'lerine ortak sayıyorlar/*ya'dilûn*” (En'âm, 6/1). Bundan sonra da o Hâricî, İbn Ebzî'ye “Kafirler Rablerine ortak koşmuyorlar mı?” şeklinde bir soru yönelir. İbn Ebzî'nin tasdikinden sonra Hâricî oradan ayrılır. Bir grup insan İbn Ebzî'ye soru soran adamın Hâricî olduğunu ve bu yorumla (muhtemelen o kafirlerin içine kendi dışındaki müminleri de dahil etmeye çalışıyordu) İbn Ebzî'nin anladığının dışında bir şey kastettiğini hatırlatırlar. İbn Ebzî yanındakilerden o Hâricî'yi hemen bulmalarını ister. Hâricî geldiğinde İbn Ebzî ona âyetin gerçek anlamını belirterek bir daha âyetleri yorumlarken sınırı aşmaması uyarısında bulunur.³³

Hâricîlerin yorum konusundaki sıklıklarını Ehl-i Sünnet dışında da dillendiren pek çok fırka vardır. Ehl-i Sünnet açısından bakıldığında öteki olarak algılanan Şia'nın da Hâricîleri ötekileştirdiği telifâtlarında açıkça görülmektedir. *Tahkîm* hadisesi sonrası Hz. Ali'ye isyan eden ve onun şehit edilmesinde önemli rol oynayan Hâricîlerin Şia nezdinde öteki olarak algılanmasından tabîî bir şey olamaz. Yalnız burada önemli olan husus, ötekinin ötekileştirmesinde pek çok zaviyenin göz önünde bulundurulması zorunluluğudur. Ebû Ca'fer'in (Muhammed b. Ali el-Bâkır, ö.114/733) ifadelerine göre Hâricîler cahilliklerinden ötürü kendilerini daraltan (sınırlandıran) bir gruptur.³⁴ Ebû Ca'fer Hâricîleri kısır düşünceli insanlar olarak takdim eder. Böyle bir yapıdan da sahih bir din anlayışının çıkamayacağı ima edilir. Ebû Abdillâh'a (Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık, ö.148/765) gelerek “Hâricîler mütereddit (şekkâk) kimseler midir?” şeklinde soru soran birisine olumlu cevap veren Ebû Abdillâh³⁵ da bu fırka mensuplarının dinin yorumunda açılım sağlayamamalarının arkasında yatan sebepleri sanki açıklar mahiyettedir. Özetle belirtecek olursak dini tam olarak kalplerine yerleştirmemiş olan bu kimseler onun ne anlaşılmasında ne de yaşanmasında bir mesafe kat edebilir. Meşhur İmâmî müfessir Ayyâşî,

³³ İbn Ebzî bir Hâricîye bu âyetin kim hakkında indiğini sorar, o da bilmediğini söyleyince kendisi açıklar: “Bu âyet Ehlî Kitâb hakkında inmiştir...” (Taberî, *a.g.e.*, V, 144-5)

³⁴ Kuleynî, *a.g.e.*, II, 405

³⁵ el-Âmilî, *Vesâilu's-Şia ilâ Tahsîli Mesâili's-Şeria*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi 1991, X, 81

Hâricîlerin bu konudaki zafiyetini En'âm Sûresinde geçen “İman edip imanlarına zulüm karıştırmayanlar var ya, işte korkudan emin olmaları hakkıdır...” (En'âm, 6/82) âyetinin mefhumu muhâlifîyle net bir şekilde ortaya koyar: “İmanlarına zulüm karıştırmış olanlar Hâricîlerdir...”³⁶ bu nedenle de emniyet haklarını kaybederler. Diğer bir İmâmî müfessir olan Kummî'nin ise, “Allah'ı hakkıyla takdir edemediler” âyetinin (Zümer, 67) Hâricîler hakkında indiğini söylerken hiç tereddüt etmediği görülür.³⁷

Şia'nın ötekileştirirken kullandığı önemli bir argüman da “sebebin hususiliği âyetin manasının umumiliğine mani değildir” ilkesidir. Aynı metodolojinin çok sayıda Sünnî müfessir tarafından da kullanıldığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu konuda Kummî'nin Kehf Sûresi'nde geçen “İşte onlar Rab'lerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkar etmiş, bu yüzden de yaptıkları iyi işler boşa gitmiştir” (18/105) âyeti ile ilgili yaptığı açıklamadan daha güzel bir örnek her halde verilemez. Kummî'nin Ali b. İbrâhim'e atfettiği yoruma göre, âyet Yahudiler hakkında inmiştir, fakat Hâricîler hakkında da geçerlidir.³⁸ Bu argümanın daha net ortaya konduğu bir başka yaklaşımda Kehf Sûresinde yer alan “De ki işleri yönünden âhirette en büyük kayba uğrayanların kimler olduklarını bildireyim mi?” (18/103) âyetinin³⁹ tefsiriyle ilgilidir. Mus'ab babası Sa'd b. Ebî Vakkâs'a bu âyetin Hâricîlerle mi ilgili olduğunu sorduğunda Sa'd “hayır” der ve bu âyetin Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında indiğini söyler. Sa'd, Hâricîler hakkındaki âyetin ise Bakara Sûresinde geçen “Bunlar o kimselerdir ki, Allah'a kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler.../ellezine yenkudûne ahde'llahi” (2/27) âyetinin olduğunu bildirir. Haberin râvîsi, Hz. Sa'd'ın Hâricîleri “fâsıklar” olarak nitelediğini de kaydeder. Hz. Ali, Dahhâk ve ismi zikredilmeyen birisi tarafından yapılan yoruma göre bu âyet Yahudi ve Hıristiyanları kapsadığı gibi Hâricîleri de kapsar çünkü bu âyet husûsî olarak Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında inmiş olsa da Allah'ın rızası dışında O'na kulluk yapmaya çalışan herkesin bu âyetin kapsamına (umumuna) dahil edildiği, söylenir.

³⁶ Ayyâşî, *Tefsîru'l-Ayyâşî*, Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî 1991, I, 353, 367

³⁷ www.altafsir.com/Tafasir/asp (Aal al-Bayt Institute).

³⁸ www.altafsir.com/Tafasir/asp (Aal al-Bayt Institute).

³⁹ Taberî'de geçen bir rivâyete göre Ebû Tufeyl şunları nakletmektedir: Hâricî Abdullah b. el-Kevvâ, Hz. Ali'ye “De ki: İşleri yönünden âhirette en büyük kayba uğrayanların kimler olduklarını bildireyim mi?” âyetinin (18/103) kimler hakkında indiğini sorar. Hz. Ali de ona “burada kendilerinden bahsedilen kimseler sizlersiniz ey ehli harûrâ” şeklinde karşılık verir. (Taberî, *a.g.e.*, IX, 34)

İbn Kesîr ise, bütün bu yorumlardan sonra konuyu şu âyetle (24/39) bitirir: “Dini inkar edenlere gelince; onların işleri düz, ıssız bir çöldeki serap gibidir ki susayan onu su zanneder. Nihâyet onun yanına varınca su namına hiçbir şey bulamaz...Fakat Allah’ı bulur...”⁴⁰ Böylece İbn Kesîr, Hâricîleri kendilerini doğru yolda zanneden, hakikatte ise hata içinde bocalayan bir grup olarak takdim eder.

Aynı argümanın müfessirler tarafından sıklıkla işletildiği bir başka yorum da En’âm Sûresi’nin 6/159. âyetiyle ilişkilidir: “Dinlerini parça parça edip fırka fırka olanlar yok mu, senin onlarla hiçbir alakan yoktur...” Bu âyetin Yahudi ve Hıristiyanlar hakkında indiğini bildiren İbn Kesîr bizlere İbn Abbâs’tan şu sözleri aktarır: “Yahudi ve Hıristiyanlar Hz. Muhammed’in (s) bi’setinden önce ihtilafa düştüler ve dinlerini parça parça ettiler. Hz. Muhammed (s) gönderildiğinde bu âyet indirildi. Burada fırka fırka olanlar Hâricîlerdir.” Meçhûl sığasıyla yapılan bir nakile göre de onlardan maksat ehli bidattir. Bütün bu yorumlardan sonra İbn Kesîr meseleyi şu tefsirle noktalar: “Âyetin zahirinden anlaşılan odur ki bu âyet Allah’ın dinini parça parça eden herkese şamildir.”⁴¹

2.2. Hâricî Fıkhnın Eleştirisi

Klasik Sünnî tefsir literatüründe Hâricîlerle ilgili anlatımlarda dikkati çeken önemli bir husus da ulemanın genellikle ayırım yapmaksızın kategorik olarak Hâricî fıkhiyla ilgili genel değerlendirmeleridir. İlgili yorumlara bakıldığında daha önce de belirtildiği üzere Kur’ân’ı anlamada zorlanan bu insanların fikhî meselelerde ince anlayış, içtihat ve istinbât gibi özelliklerinin buharlaştığı gözlemlenir. Hatta Zâhirî İbn Hazm’ın onların Hz. Peygamber’in Sünnetini göz önünde bulundurmaksızın Kur’ân’ı yorumlamaya kalkıştıklarını ve onlar arasında fakihlerin olmadığını söylemesi konumuz açısından oldukça önemli bir ayrıntı sayılmalıdır.⁴² Bunun tabii bir sonucu

olarak verilen fetvaların da tatbikatındaki zorluk dikkatlere sunulur. Özetle klasik dönem âlimlerine göre Hâricî fikhî, ölçsüzlükten ibaret bir hukuk sistemidir. Tefsirlerde bu konuya ilişkin değişik örnekler bulmak mümkündür. Erken dönem tefsirlerinden son yüzyıllarda yazılan tefsirlere kadar (bunlara işârî ve mezhebî diğer tefsirler de dahildir) hemen hemen pek çok eser Hâricîlerin fikhî izansızlığına dikkat çeker. Mesela Âlûsî’nin (ö.1270/1854) tefsirinde, Hz. Peygamber’in uygulamaları ve sahabenin icmama rağmen Hâricîlerin muhsanın (evli ya da dul zâninin) recmedilmesini inkar ettiklerinden bahsedilir.⁴³ Hırsızın elinin kesilmesiyle ilgili meselede ise Hâricîlerin her hangi bir alt sınır belirlemedikleri, bu nedenle az ya da çok her türlü hırsızlık hadisesinde elin kesileceğini söyledikleri kaydedilir.⁴⁴ Ebûsuûd Efendi ise, bu cezanın uygulamasını açıklar ve Hâricîlerin elin bilekten değil omuzdan kesilmesi gerektiğine inandıklarını söyler.⁴⁵ Tefsirde geleneğe ve ümmetin âlimlerinin otoritesine (icmama) gösterdiği hassasiyetle meşhur olan Kurtubî ise Hâricî fikhının ilginç bir hükmünü bize anlatırken hiçbir ayırım gözetmez. Evlenilmesi haram olan kişileri anlattığı bölümde Hâricîlerin iki kız kardeş ile (aynı anda) evlenmeyi ya da kız ile halası veya teyzesini aynı anda nikahı altında bulundurmaya caiz gördüklerini nakleder. Bu nakilden sonra Hâricîlerin “Sabit Sünnete muhalefet ettikleri ve bu sebeple dinden okun yaydan çıktığı gibi çıktıkları” yorumunu ekler.⁴⁶ Kurtubî’nin yaşadığı dönem itibariyle sadece Güney Arabistan ve Kuzey Afrika’da varlığı bilinen (Endülü’s’e ilim tahsil etmek için gelen bir avuç İbâdî talebeyi burada istisna ediyoruz) küçük etkisiz İbâdî gruplar dışında neredeyse nesli tükenmiş bir topluluk hakkında uygulaması olmayan bu kadar genel hükmü ve Sünnet tanımazlığı zikretmesini izah bekleyen önemli bir tarihsel sorun olarak değerlendirmekteyiz. Şayet Kurtubî tarihte kalmış bir fikhî yanlışlığı ortaya koymaya çalışıyorsa

⁴⁰ İbn Kesîr, *a.g.e.*, II, 438

⁴¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 637-8; Benzer bir ifadenin (*kânû şiyean*) geçtiği Rûm Sûresi 30/32. âyetin (Ve asla dinlerini parça parça edip kendileri de öbek öbek olan o müşriklerden olmayın...) tefsirinde İbn Kesîr diğer din mensuplarının ihtilaf ettiklerini, İslâm’da da bazılarının ihtilaf ettiğini ve Ehli Sünnet ve’l-Cemaat’ın dışındaki bu fırkaların dalâlette olduğunu kaydederek (İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 55) *milel* ve *nihal* geleneğindeki inhisarcılığın tefsirdeki uzantısının canlılığını bize göstermektedir.

⁴² İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâi ve’n-Nihal*, Beyrut 1986, IV, 156

⁴³ Âlûsî, *Rûhu’l-Meânî*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî ts., XVIII, 78; Bu konuyu daha önce Kurtubî tefsirinde işlemiştir. (Kurtubî, *a.g.e.*, VII, 145); Şehristânî ise, recmin reddini Ezârika’nın bir özelliği olarak zikreder (Şehristânî, *a.g.e.*, I, 140). Konunun en üzücü tarafı ise *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn* sahibi M. H. ez-Zehabi’nin bu tür bir yargıyı (recmi inkar etmelerini) test edebilme imkanı varken klasik çerçevenin çizdiği yapıyı olduğu gibi korumasıdır (Bkz. Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*, Kahire 1976, II, 313).

⁴⁴ Âlûsî, *a.g.e.*, VI, 133

⁴⁵ Ebûsuûd, *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm ilâ Mezâya’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Beyrut: Dâru’l-Mushaf ts. III, 35

⁴⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, V, 125

o zaman mazur sayılabilir. Fakat onun meseleyi takdiminden böyle bir sonuç çıkarmak da oldukça güçtür. Kurtubî'nin Hâricîlikle ilgili bu olumsuz tavrının arkasında yatan bir diğer sebep de onun tefsir usûlünün mihenk noktasını oluşturan icmâ vurgusudur. Ümmet tarafından test edilip hüsnü kabul görmemiş bir uygulama haklı olarak Kurtubî'nin tefsirinde müspet bir çerçevede sunulamaz.

Bu dönemlerde (özellikle hicri beşinci asır ve sonrası) sınırlı literatürlerle rağmen yaşayan tek Hâricî grubu olan İbâdîlerin bazı eserlerinin artık tedavülde olduğuna işaret etmekte fayda vardır. En azından bu kaynaklar çerçevesinde söz konusu kitlenin fikhî algılayışlarının analiz edilmesi gerekmez miydi? Mesela zina suçuyla ilgili İbâdîlerin yaklaşımına baktığımızda Ehl-i Sünnet'le aralarında hiçbir farkın olmadığı açık bir şekilde görülür. Hicrî üçüncü asrın ikinci yarısında vefat ettiği tahmin edilen İbâdî müfessir Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî zina eden kimsenin cezasını açıklarken şunları söyler: “Evli değilse yüz değnek, şâyet evli ise recm edilir.”⁴⁷ Son dönem İbâdî müfessirleri ise seleflerinin yaklaşımlarını tekrar ederler. Yusuf b. Itfeyyîş, bekar zâniye yüz değnek, köleye 50 değnek ve evli kimseye ise recm cezasının uygulanacağı konusunu tefsirinde uzun uzun anlatır.⁴⁸ Hırsızın elinin kesilmesi ile ilgili hüküm ve açıklamalarda da benzer yaklaşımları görmek mümkündür. Hûd b. el-Muhakkem, on dirhem ya da bir dinar miktarında mal çalan birisinin elinin kesileceğini hadisler ışığında izah eder. Çalınan mal bir dinarın dörtte birinden az ise el kesme cezasının uygulanmayacağını söyleyen Hûd bu cezanın Hz. Peygamber tarafından nasıl uygulandığını bizlere tasvir eder. Ayrıca hırsız çalıntı mal ile evden dışarı çıkmadıkça cezanın uygulanmayacağını da belirtir.⁴⁹ İki kız kardeşi aynı anda nikahı altında bulundurma ya da kız ile halası veya teyzesini

⁴⁷ Hûd b. Muhakkem, *Tefsiru Kitabillahi'l-Aziz*, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî 1990, I, 358

⁴⁸ Yusuf b. Itfeyyîş, *Teysîru't-Tefsîr Li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Uman: Vizâratu't-Turâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe 1989, II, 283; IX, 65; Müfessir el-Kindî de benzer bir yaklaşımda bulunmaktadır. (el-Kindî, *et-Tefsîru'l-Müeyesser*, Matbaatu Muzûn 1998, I, 226)

⁴⁹ Hûd b. Muhakkem, *a.g.e.*, I, 468-469; Yûsuf b. Itfeyyîş “Ebû Hanîfe çalıntı malın değerinin on dirhem miktarına ulaştığında elin kesileceğini belirtmektedir, bize göre ise bir dinarın dörtte biri miktarında olan hırsızlıktan dolayı el bilekten kesilir” demektedir. Itfeyyîş, Hâricîlerin azdan da çoktan da hırsızın elini kestiklerini, Sufriyye grubunun omuzdan, Şia İmamiyye'sinin ise parmak diplerinden kestiklerini kaydetmektedir. (Itfeyyîş, *Teysîr*, III, 88). Burada dikkati çeken önemli bir nokta Itfeyyîş'in de bir taraftan Hâricîleri ötekileştirirken diğer taraftan kendi mezhebiyle onlar arasındaki mesafeyi açma çabasıdır.

birlikte nikahlamanın haram olduğu hususunda da Hûd b. Muhakkem'den günümüz İbâdîlerine kadar genel bir icma vardır.⁵⁰ Söz konusu grubun Sünnet ve icma karşıtlığıyla ilgili mülâhazaları hususunda ise Yusuf b. Itfeyyîş'in *Himyânu'z-Zâd*'taki şu sözlerini hatırlatmakta fayda vardır: “Dinin bazı hükümleri Kur'ân'da açıklanmıştır. Bazıları sünnette, bazıları icma ve bazıları da kıyasla açıklanmıştır. Bütün kıyas ve icmalar Sünnetten alınmadır ki o da Kur'ân'ın ışığında meseleleri açıklar. Sünnet ve Kur'ân arasındaki bu ilişkiden dolayı kıyas ve icma Kur'ân'dan kaynaklanır.”⁵¹ Nisa sûresinin 115. âyetinin tefsiri sadedinde ise “İcma, haberi vâhid, kıyas Kur'ân'ın tespit ettiği hüccetlerdir.”⁵² diyerek İslâm alimlerinin icma ve içtihatlarına ne kadar önem verdiğini gösterir. Itfeyyîş'in sünnet konusundaki hassasiyetini abdest alırken ayakların yıkanması hususunda Maide 5/5. âyette geçen *erculekum* ifadesini yorumlarken açık bir şekilde müşahade etmekteyiz. O *erculekum* ifadesinin *vucuhekum* ya da *eydiyekum* ifadelerine atıf olduğunu bildirir ve şunları söyler: “Sünnette, Sahabe uygulamasında ve cumhurun sözünde olduğu gibi ayaklar tıpkı eller veya yüz gibi yıkanmalıdır.”⁵³ Hatta Itfeyyîş'in bu konuda Sünnete ve selefin uygulamalarına bağlılığını şu yaklaşımından daha güzel hiçbir şey gösteremez: “Şâyet âyet ayakların baş gibi mesh edilmesini gösterse bile Hz. Peygamber'in hadisiyle âyetin neshedildiğine hükmederiz. (Çünkü) Atâ (şöyle) der: Allah Resulünün ashabından hiç kimseyi ayağını mesh ederken görmedim.”⁵⁴

Kurtubî'ye göre Hâricîlerin sünnet ve icma karşıtlığı sadece yukarıdaki hükümlerle sınırlı değildir. Bir başka yerde, “özel hallerinde iken kadınların namaz kılamayacağı meselesi hakkında ümmetin bütün ulemasının icması

⁵⁰ Hûd b. Muhakkem, *a.g.e.*, I, 364-5; el-Kindî, *a.g.e.*, I, 229-230; Itfeyyîş, *Teysîr*, II, 293-296

⁵¹ Itfeyyîş, *Himyânu'z-Zâd ilâ Dâri'l-Mead*, Uman: Vizâratu't-Turâsi'l-Kavmi ve's-Sekâfe 1989, IX, 237. Ayrıca Necm Suresi'nin dördüncü ayetiyle yaptığı yorumlarda Itfeyyîş Sünnete oldukça fazla yer vermektedir (Bkz. Itfeyyîş, *Teysîr*, VI, 8). Çağdaş âlimlerden Nâsır Muhammed el-Mermürî ise Ehl-i Sünnet ile İbâdîler arasında teşri kaynakları açısından bir farkın olmadığını söylemektedir. (Nâsır b. Muhammed el-Mermürî, “Usûlu's-Şeriati'l-İslâmiyye ve Tatbikâtuhâ inde'l-İbâdiyye”, *Nedvetu Fıkhî'l-İslâmî* (Heyet), Uman: 1990 Vizâratu'l-Adl ve'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, s. 798)

⁵² Itfeyyîş, *Himyân*, VI, 78

⁵³ Itfeyyîş, *Teysîr*, III, 36

⁵⁴ Itfeyyîş, *Teysîr*, III, 36-7; Bu yaklaşım, M. H. ez-Zehebî'nin iddia ettiği “İbâdîler Sünnet'in Kur'ân'ı neshettiğine inanmazlar” (Zehebî, *a.g.e.*, II, 313) düşüncesini olumsuzlamaktadır. Itfeyyîş'in Sünnet ve selefi sâlihinin uygulamalarına verdiği önemi mut'a ile ilgili yaklaşımlarında da çok net bir şekilde görmek mümkündür. Bkz. (Itfeyyîş, *Teysîr*, II, 301-303).

vardı” diyen müfessirimiz bir grubu bu ittifaktan hariç tutar: “Hâricîlerden bazı gruplar bunun dışındadır.”⁵⁵ Hâricîlerin namazla ilgili farklı bir uygulamasını da bizlere Âlûsî nakleder: “Hâricîler takiiye kabul etmezler. Namazda malına canına zarar gelecek de olsa namazı bozmayı haram kabul ederler.”⁵⁶ Sert tabiatlı bu insanların din anlayışındaki zorluklara da işaret eden Âlûsî bu nakil hakkında şu yorumu yapar: “Onların konuyla ilgili çok sert tutumları vardır ki bunlar gerçekten ilginçtir.”⁵⁷ Kurtubî ise namaz vakitleri konusunda İmam Mâlik’in sergilediği tutumu anlatırken şunları anlatır: Ebû'l-Ferec, İmam Mâlik’in şöyle dediğini nakleder: “Öğle namazı dışında her namazın kılınması gereken en faziletli zamanı vaktin girdiği andır.” İbn Ebî Uveys ise, İmam Mâlik’in öğle namazını (yazın) vakit girer girmez kılmaktan pek hoşlanmadığını fakat daha sonraları “Bu Hâricî namaz kılış tarzıdır” diyerek vaktinde kılmaya başladığını kaydeder.⁵⁸ Özetle müfessirlerimiz Hâricîlerin ne yaptıkları ibadet ne de verdikleri hükümleri makul bulmaktadır.

Şii kaynaklarda ise Hâricîler hakkında ilginç bir tanımlama ile karşılaşmaktayız. *Tehzîb*'de geçen rivâyete göre Âl-i Beyt'e muhalefet eden iki grup

⁵⁵ Kurtubî, *a.g.e.*, III, 85; Burada Kurtubî'nin Buhârî'de geçen Hz. Aişe rivâyetine telmihte bulunduğu gözden kaçırılmamalıdır. Rivâyete göre bir kadın Hz. Aişe'nin yanına gelecek “adetli kimsenin kılmadığı namazları temizlendikten sonra kaza etmesi gerekli midir” şeklinde bir soru sorar. Hz. Aişe'nin bu soru karşısındaki cevabı ilginçtir: Sen Harûriyye'den misin (ki böyle söylüyorsun). Biz Allah Resûlünün yanında adet gördük de bize bunu emretmezdi... (Buhârî, *a.g.e.*, I, 83); Konuyla ilgili hadisleri belirten Hûd b. Muhakkem ve İtfeyyîş, hayırlı kadının kesinlikle namaz kılamayacağını belirtmektedir (Hûd b. Muhakkem, *a.g.e.*, I, 210-211; İtfeyyîş, *Teysîr*, I, 333-341)

⁵⁶ Zehebî, Nâfi b. Ezrak'ın Nisâ Sûresi'nin 4/77. “...Sonra onlara savaş farz kılınca, onlardan bir kısmı insanlardan, Allah'tan korkarcasına, hatta daha fazla korkup şöyle diyorlar: Rabbimiz, niçin bize harbi farz kıldın? Bize biraz daha mühlet verseydin ya”, âyetini kullanarak takiiyenin caiz olmadığını belirtirken Necde b. Âmir'in de Mumin Sûresi'nin 40/28. “Firavun hanedanından olup o zamana kadar iman ettiğini saklayan biri kalkıp şöyle dedi: Ne o, siz bir insan 'Rabb'im Allah'tır' dedi diye onu öldürecek misiniz...” mealindeki âyetine dayanarak takiiyenin caiz olduğuna delil getirdiklerini nakletmektedir. (Zehebî, *a.g.e.*, II, 308; Ayrıca bkz. Şehristânî, *a.g.e.*, I, 144)

⁵⁷ Âlûsî, *a.g.e.*, III, 122

⁵⁸ Kurtubî, *a.g.e.*, II, 166; Taberî ise, Hâricîlerin, namaz, mescit ve sahabe hürmetini koruyamadığını bildirerek Ali b. Rebîa'dan şu rivâyeti nakleder: “Hz. Ali sabah namazı kılarken Hâricîlerden bir adam yüksek sesle şu âyeti okudu: Halbuki sana ve senden önce gelen bütün peygamberlere de şu gerçek vahy olunmuştur: dikkat et, Allah'a ortak koşarsan yaptığın bütün makbul işler boşa gider ve sen âhirette kaybedenlerden olursun... (Zümer, 39/65). Hz. Ali ise namaz esnasında iken ona şu âyetle cevap verir: O halde sabret, çünkü Allah'ın vaadi kesindir. Sakın o inanmayanlar seni paniğe düşürmesin, seni dayanıksız bulmasın ve seni endişelendirmesin (Rûm, 30:60)”

vardır: Birincisi Âl-i Beyt'e muhalefet de etse onları seven ve düşmanlık beslemeyen kimselerdir ki onların kestikleri kurbanlar yenir. İkinci grup ise kestikleri kurbanlar yenilmeyen kimselerdir. Söz konusu grubun Hâricîler olduğunu görmekteyiz.⁵⁹ Şia tarafından Ehl-i Kitâb muamelesi dahi göremeyen Hâricîlerin bu hükümlerle tamamen İslâm dairesi dışında tutulduğu müşahede edilir.

2.3. Hâricî Kelâmının Eleştirisi

Hâricîlerin en sık eleştirildiği noktalardan birisi de onların bazı kelâmî meselelerdeki farklı yaklaşımlarıdır. Her ne kadar onlar bu farklılıklar neticesinde ayrıcalıklarını ortaya koysalar da Hâricîlik kendi dışındakiler tarafından sürekli başka bir platformda ele alınır. Burada tekrar hatırlatılması gereken önemli bir nokta da bizzat Hâricîliğin kendisinden kaynaklanan ötekileştirme eğiliminin söz konusu değerlendirmede özel bir yeri olmasıdır. Bu yaklaşım çok sayıdaki Müslüman grubu hep öteki olarak algılayan Hâricîlerin ötekileşme sürecinden başkası değildir. Burada etkin rolü onların büyük günah sahibiyle ilgili mülhazaları oynamaktadır. Nehhâs, Mâide sûresinin 5/77. âyetinde geçen “De ki ey Ehli Kitap! Dininize ait konularda haksız yere haddi aşmayın...” ifadesinin yorumunda Ebû Ubeyde'den şunları nakletmektedir: “Tıpkı Hâricîlerin yaptıkları gibidir. Hâricîlerin aşırılığı onları, günahkarları kafir saymaya kadar götürdü.”⁶⁰ Taberî ise, Hâricîlerin bu ifratını Furkân Sûresinin 23. âyetini⁶¹ tefsir ederken kaydettiği Râciz'in şiiiriyle açıklamaktadır:

Hâricîler Allah'ın kullarına dalâlet isnat ettiler.

Ve dediler ki, onların kanları (katli) bize helaldir.⁶²

Kurtubî ise Hâricîler'in büyük günah sahibi kimse hakkında yaptıkları kafir yorumunu Nisâ Sûresinin 4/116. âyeti bağlamında reddetmektedir: “...Şu kesindir ki, Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez, fakat dilediği kimse hakkında bunun altındaki günahları affeder...”⁶³ Râzî (606/1209) ise

⁵⁹ Şeyh Tûsî, *Tehzîbu'l-Ahkâm*, Kum: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye 1986, IX, 71 (Bâbu'z-Zebâih ve'l-Et'ime)

⁶⁰ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Meâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Mektebetu'l-Kur'an CD.), II, 345

⁶¹ Furkân, 25/23 “Onların yaptıkları her işin üzerine varıp, hepsini toz duman edeceğiz”

⁶² Taberî, *a.g.e.*, XI, 3

⁶³ Kurtubî, *a.g.e.*, V, 386

Mâide 5/44-45, 47. âyetlerinde geçen “Kim Allah’ın indirdiği ile hüküm vermezse işte onlar tam kafir/zalim/fâsiklardır” ifadelerinin Yahûdî ve Hıristiyanlar hakkında olduğunu bildirmekte ve Hâricîler’in bu âyetlere Müslümanları tekfir etmek için sarıldıklarını söylemektedir.⁶⁴ Âlûsî de Râzî gibi Hâricîler’in fâsik ve kâzibleri kafir kategorisinde değerlendirerek⁶⁵ Müslümanlar arasında telifi mümkün olmayan yaralar açtığını ifade etmektedir. Hâricîler’in alameti farikası kabul edilen büyük günahla ilgili mülâhazalarını ise Seyyid Şerif Cürcânî “İbâdîyye” maddesinde şu şekilde özetlemektedir: “Onlar, Abdullah b. İbâd’a mensup kimselerdir. Ehl-i Kiblede bize muhalefet edenler kafirdir derler. Ameli imana dahil ettikleri için büyük günah sahibini muvahhid kabul ederler fakat mümin olarak görmezler. Hz. Ali ve pek çok sahabeyi küfürle itham ederler.”⁶⁶ Hicri 9. asırda vefat eden Cürcânî’nin Hâricîlerin en ılımlı grubunu tanımlarken takındığı tutumun ağırlığı hissedilmektedir. Fakat içteki bu çatlağın ciddiyetine binaen büyük günah ile ilgili Hâricî mülâhazaları şiddetle reddedilmektedir. Kurtubî’nin ifadesiyle bu yaklaşım Müslüman toplulukların birliğini parçalamakta, böylece Müslümanlar arasındaki ilk ayrılık tohumları da Hâricîler tarafından atılmaktadır.⁶⁷ Bu kırılmayı bize Taberî, Kehf, 18/104, Bakara, 2/26 ve Ra’d, 13/25. âyetlerinin izahı çerçevesinde şu şekilde dile getirmektedir: “Onlar o kimselerdir ki dünya hayatında yaptıkları işlerin karşılıkları hep boşa gidecektir. Halbuki kendilerinin güzel işler yaptıklarını sanırlar (Kehf: 18/104)” âyetinin Hâricîler hakkında mı olduğu soruldu? Denildi ki bu âyet onlar hakkında değildir. Bilakis Ehli Kitâptan Yahûdî ve Hıristiyanlar hakkındadır. Yahudiler, Hz. Muhammed’i (s) yalanladılar, Hıristiyanlar ise, cenneti tekzip ettiler. Hâricîler’e (Harûriyye) gelince onlar şu âyetin kapsamına girmektedir: “Allah’a verdikleri sözü iyice pekiştirdikten sonra bozanlar ve Allah’ın gözetilmesini emrettiği şeyleri terk edenler ve yeryüzünde fesat çıkarıp nizamı bozanlar yok mu, işte onlara sadece lanet vardır...(Ra’d, 13/25).” Bu nedenle Sa’d b. Ebî Vakkâs onları fâsiklar olarak isimlendirmektedir.⁶⁸

⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Beyrut: Dâru’l-Fikr 1981, XII, 6-7

⁶⁵ Âlûsî, *a.g.e.*, VI, 145; XVIII, 111

⁶⁶ Cürcânî, *et-Ta’rifât*, Mektebetu Mustafâ el-Bâbî ve Evlâdihî 1938, s. 3

⁶⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, I, 419

⁶⁸ Taberî, *a.g.e.*, IX, 33

İbn Kesîr’in tefsirinde Bakara Sûresinin 2/25-6. âyetlerinin açıklamasında farklı bir izahla karşılaşılmaktadır. Her ne kadar o Bakara sûresinin söz konusu âyetlerini yorumlarken Hâricîler’e doğrudan bir referansta bulunmasa da özellikle 25. âyette geçen *el-fâsikîn* tabirinin semantik tahlilinde farklı imalarda bulunmaktadır. İbn Kesîr *fâsik* kelimesinin “itaatten çıkan kimse” demek olduğunu belirtmekte ve fesat için deliğinden çıkan fareye de *fuseyka* adının verildiğini söylemektedir. Sonra da hil ve harem bölgesinde öldürülmesi gereken beş grup hayvanın zikredildiği Hz. Aişe hadisini nakletmektedir.⁶⁹ İbn Kesîr isim zikretmemekle birlikte Hâricîler’i adeta Müslüman cemaat içinde zuhur etmiş bozguncu bir grup olarak takdim etmektedir. Kurtubî ise, Bakara Sûresinin 2/190. âyetinin tefsiri bağlamında Hâricîler’i her hangi bir ayırıma tabi tutmaksızın hakka dönünceye kadar kendileriyle savaşılmaması gereken bir topluluk olarak değerlendirmektedir. Çünkü onlar adeta deliğinden fesat için çıkan bir fare gibi âdil imama isyan etmiş fâsiklardır; bu nedenle onların hakkı kabul edinceye kadar öldürülmeleri gerekmektedir.⁷⁰ İmam Mâturidî ise, isyan ettiklerinde Hz. Ali’nin savaştığı gibi, Hâricîlerle savaşılmamasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Çünkü her dönemin Müslümanları onlarla savaşmıştır. Hz. Peygamber’den de bu konuda haberler gelmiştir. Onların katlinin dayanağıyla ilgili İmam Mâturidî’nin seçtiği âyetin konusu ise oldukça dikkat çekicidir.⁷¹ O, Hz.

⁶⁹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 46

⁷⁰ Kurtubî, *a.g.e.*, II, 350; İbn Hacer, Ehli Sünnetin usul ulemasından pek çoğunun Hâricîler hakkındaki görüşünü şu şekilde özetlemektedir: Kelime-i Şahâdet getirdikleri ve İslâm’ın emrettiklerini yapmaya devam ettikleri için Hâricîler’in Müslümanlığına hükmetmişlerdir. Fakat fasit (yanlış) bir yoruma dayanarak Müslümanları tekfir etmeleri sonucu onların mallarını, canlarını kendilerine helal kılmaya ve karşıtlarını tekfire götürdüğü için fiska girmişlerdir. Özetle Hâricîler fâsik Müslümanlardır. Hattâbî ise, Müslüman âlimlerin onların dalâletlerine rağmen bir İslâm fırkası oldukları konusunda icma ettiklerini, bu nedenle kestiklerinin yeneceğine ve onlarla evlenilebileceğini, kaydetmektedir. Hz. Ali’ye Nehrevân’da toplanan insanlar hakkında “onlar kafir midir?” sorusu sorulduğunda şunları söylemektedir: “Onlar (Hâricîler) küfürden kaçarlardı.” Hz. Ali’nin bu cevabı Hâricîler’in kendisiyle savaşsalar bile İslâm dairesi içerisinde olduklarını belirtmektedir. (İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, Kahire: Dâru’l-Riyân 1987, XII, 314); Râğib el-İsfehânî de *Müfredâtında* “havâric” maddesini tanımlarken “İmam’a itaat etmemeleri” dolayısıyla hâricîler olarak isimlendirilmişlerdir, demektedir. (Râğib el-İsfehânî, *Müfredât fî Ğaribi’l-Kur’ân*, Kahire: el-Mektebetu’l-Tevkîfiyye ts., s. 152). Görüldüğü üzere büyük âlim el-İsfehânî’nin de Hâricî tasavvurunu belirleyen temel nokta bu fırka mensuplarının erken dönemlerde sergiledikleri asayiş bozma teşebbüsleridir.

⁷¹ Mâturidî, *Te’vilât*, Te’vilâtu Ehli’s-Sünne, (th) Fatıma Yusuf, Beyrut: Müessesetü’l-Risâle 2004, III, 30

Adem'in kurbanı kabul edilen ile edilmeyen iki oğlu arasında geçen kıssanın anlatıldığı Mâide Sûresi 5/26-31. âyetlerini zikretmektedir. Daha da ilginç ise bu kıssadan önce geçen Hz. Musa'nın kavmiyle ilgili anlatımlarda (Maide, 5/24-25. âyetler) fasılalar *el-fâsikin* ifadesiyle son bulmaktadır. Bu nedenle söz konusu fasıla ile İmâm Mâturidî'nin kurduğu ilişki bağı daha da anlam kazanmaktadır.

Kâdî İyâz'ın "Kelamcıların karşılaştığı en çetin mesele" olarak tanımladığı Hâricîlerin tekfiri problemi, pek çok kimseyi meşgul etmiştir.⁷² Bir kafiri İslâm dairesi içine almak ve bir mümini bu dairenin dışında tutmak endişesi Ehli Sünnet ulemasını fazlasıyla düşündürmüştür. Bir grup Hâricîler'e devamlı sakıncalı gözüyle bakarken başka bir grup ise onları açık bir şekilde İslâm toplumuna bir tehdit oluşturdukları zaman eleştirmiş ya da kendileriyle savaşılmasına/katledilmelerine hükmetmiştir. Hâricîler'i tekfir eden ve savaşılması zorunlu bir grup olarak görenlerin düşüncelerini temellendirdiği esaslar konumuz açısından ayrı bir öneme sahiptir. Daha çok parçacı ve bağlam dışı yapılan çıkarımlarla kendilerini destekleyen bu âlimlerimizin resim çizerken mevcut malzemeyi kullanmaktan ziyade sınırları, kalıpları belirlenmiş bir resme malzeme üretme arayışında oldukları dikkatlerden kaçmamaktadır. Sözgelimi, Ebû Bekr İbnu'l-Arabî, Hz. Peygamber'in İslâm ümmeti içerisinde sonradan zuhur edecek bazı hadiseler hakkındaki sözlerini Hâricîler'e hasrederek onları kafir ilan etmesi⁷³ ya da Ebû Hübeyle'nin, "Hâricîler'le savaşmak müşriklerle savaşmaktan daha evladır, çünkü birisinde Müslümanların ana parasını koruma diğerinde (müşriklerle savaşta) kazanç isteği vardır, halbuki ana paranın korunması çok daha önceliklidir." açıklamaları bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Hâricîler'i hariçte tutmak isteyen pek çok kişi de genel kanaatlerini İbn Mesûd'un naklettiği ve bir kimsenin kanının helalliyini İslâm dinini terk ya da cemaatten ayrılmaya bağlayan hadise dayandırmaktadır. Kurtubî'ye göre, bu sözün mefhûmu Hâricîler'i tekfiri teyit etmektedir.⁷⁴

⁷² İbn Hacer, *a.g.e.*, XII, 313

⁷³ "Dinden okun yaydan çıktıkları gibi çıkarlar" ya da "onlar yaratılmışların en şerlisidirler" ifadelerinin ancak kafirler için kullanılacağını söyleyen İbnu'l-Arabî açık bir şekilde Hâricîler'i tekfir etmektedir. (İbn Hacer, *a.g.e.*, XII, 313)

⁷⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, XII, 313

Sünni İslâm geleneğinin en büyük kaygısı fesada yol açacak her türlü eylemin önünün kesilmesidir.⁷⁵ Bu nedenle Kurtubî ulemanın ekserisinin "hayırsız bir emire itaati isyandan evlâ" gördüklerini hatırlatır. Bunun Kurtubî'ye göre anlamı şudur: "İsyân ve anarşide emniyetin korku ve kan dökülmesiyle yer değişimi söz konusudur." Kurtubî, kan akıtan grubun tereddütsüz Hâricîler olduğunu söyler.⁷⁶ Hatta Kurtubî, Sıffin'de şehit olan Ammâr'a Hz. Peygamber'in "Seni azgın bir fırka öldürecek" ifadesinin Hâricîler hakkında söylendiğini Hucurât Sûresinin 49/9. âyetinin tefsirinde açıkça belirtir.⁷⁷ Mukâtil, Hâricîlerin büyük günah çerçevesinde İslâm dairesinde gerçekleştirdiği inhisarçılığa karşı Atâ b. Ebî Rabâh'tan yaptığı nakille Sünni geleneğin içsel çoğulculuğunu şöyle vurgular: "Kendinizden olan büyük günah sahiplerinin cenaze namazını kılmazsanız onları kendi dininizin dışında bir dine mensup kimseler olarak mı göreceksiniz!" Bundan başka bir sözünde de o şöyle der: "Üç haslet sünnetin esasıdır: Her hilafette cihada katılmak, her emirin arkasında namaz kılmak ve ehli kiblenin bütün mevtaları için cenaze namazı kılmak."⁷⁸ Mukâtil'in bu yaklaşımı, İmam Mâturidî'nin Müslümanların sorumluluğuyla ilgili endişesini ifade eden yorumuyla açık bir şekilde örtüşmektedir. Ümmetin istikrarı için isyanın önüne muhkem bir set çekilmelidir. Bu yaklaşımların İslâm'ın ilk üç-dört asrında genel olarak Hâricî isyanların ortaya çıkardığı olumsuzlukları bizzat yaşamış ya da yaşayanları görmüş Mukâtil ve İmam Mâturidî'nin hassasiyetlerine yansımalarının makullüğü ortadadır. Fakat çok erken bir dönemde gücünü ve hayatiyetini yitiren pek çok Hâricî grubu-

⁷⁵ Ümmetin dirliği ve birliği konusunda hadis külliyyatında geçen fiten bahislerinin oldukça anlamlı olduğunu hatırlatmayı zait addediyoruz. Çünkü Sünni geleneğin anarşi ve terör karşılığının altında yatan önemli etkenlerin başında söz konusu hadislerin pedagojik değerinin ayrı bir yeri vardır. Sadece Ebu Dâvud'un 'Fitneye karışmanın yasaklanması bölümü' başlığı altında zikrettiği hadislere bakmak konuyla ilgili Sünni geleneğin yaklaşımını özetler mahiyettedir. Bu bağlamda iki örnek olarak: 'Yakında fitneler olacak, o zaman oturan ayaktakinden, ayaktaki yürüyenden ve yürüyen ise koşandan daha hayırlı olacaktır' mealindeki Muslim b. Ebî Bekre'nin babasının Resulullah'tan aktardığı hadis ile söz konusu hadisi dinleyince Hz. Peygamber'e 'Eğer birisi evime girer beni öldürmek için elini kaldırırsa ne yapayım sorusuna 'Adem'in oğlu gibi ol' (Mâide, 5:28) şeklindeki Peygamber cevabı zikredilebilir. (Ebû Dâvud, *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yay. 1992, IV, 455-6)

⁷⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, II, 109

⁷⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, XVI, 316-7

⁷⁸ Nakleden Mevlüt Güngör, *Kur'an Tefsirinde Fıkhi Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhi Tefsir*, İstanbul: Kur'an Kitaplığı 1996, s. 114-115

nun sonraki dönemlerde tefsirde canlı bir şekilde işlenmesi anlaşılır gibi değildir. Geç dönem müfessirlerin Hâricîler'i potansiyel bir güç olarak benimsedikleri düşünülebilir; fakat onların mevcut halleriyle böyle bir güce sahip olmadıkları çok kolay fark edilecek bir meseledir. Ümmetin uleması asayişin bozulması düşüncesine bile fırsat vermemek için Hâricîler hakkında oluşturdukları bütün kitâbiyâta olumsuz bir anlam yüklemişlerdir.

Daha önce Cürcânî'nin "İbâdîyye" maddesiyle ilgili tanımını nakletmiş-tik. Şimdi aynı müellifin Havâric/Hâricîler" maddesine bakıldığında da benzer bir hâleti rûhiyeyi sezmek mümkündür: "Sultandan izinsiz öşür toplayan kimselere Hâricîler denir."⁷⁹ İçsel ötekileştirme nosyonunu "öşür" terimi çerçevesinde yeniden ele aldığımızda Hâricîler'in hep İslâm dairesi içindekileri ötekileştirmeye matuf gayretler sarfettikleri ima edilmektedir. "Onlar gayri Müslimlerden toplanan haraç'la ilgilenmez fakat Müslümanlardan toplanan öşür'le yakından ilgilenirler" vurgusu dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu tür bir Hâricî algılayışının sonucunu Kurtubî, Ehli Kitabın konu edinildiği Âl-i İmrân sûresinin 3/118. âyetinde geçen "Ey iman edenler! Siz Müslümanlardan başkasını sırdaş edinmeyin çünkü onlar size şer ve fesat çıkarmada ellerinden geleni bırakmazlar..." ifadelerinin tefsirinde şunları söylemektedir: "Ebû Umâme'den rivâyet edildiğine göre, Allah Resûlü bu âyette geçen kimselerin Hâricîler olduğunu belirtmiştir."⁸⁰

Hâricîlerin genellikle diğer Müslümanlar tarafından sakıncalı olarak algılanmasında diğer İslâm kaynakları tarafından oluşturulan Hâricî imajının önemli etkisi vardır. Mesela uzun yıllar İslâm ümmetinde önemli bir fonksiyon (Kur'an, tefsir, fıkıh ve siyer öğretimi) icra eden ve kökleri çok erken

⁷⁹ Cürcânî, *a.g.e.*, s. 91; Özellikle Emeviler ile Abdullah b. Zübeyr arasındaki mücadelenin devam ettiği yıllarda merkezi otoritenin İran'ın iç bölgelerini kontrol etmede çok başarılı olamadığı görülmektedir. Bu nedenle bazı bölgelerde Hâricîlerin zaman zaman kontrolü ele geçirdiği kaynaklarda zikredilmektedir. Konuyu Ebû Ubeyd'in şu nakli açık bir şekilde göstermektedir: 'Ahmed b. Osmân bize İbn Mubârek, Saïd b. Ebî Eyyûb ve Nâfi'den şöyle rivayet etti 'Ensardan bir grup Abdullah b. Ömer'den zekat konusunu sordular. O da zekatı amillere teslim edin deyince onlar bazen Şam ehli bazen de Hâricîler galip gelmektedir, dediler. Bunun üzerine İbn Ömer 'Galip gelene zekatı veriniz', dedi. (Aycan-Söylemez, *a.g.e.*, s. 54). İbn Ömer'in bu yaklaşımından anlaşıldığı üzere zekatı toplayan meşru yönetici sayılmıştır. Muhtemelen erken dönem bu ve benzeri bazı olaylardan dolayı Cürcânî Hâricîleri sultandan izinsiz öşür toplayan bir anarşist grup olarak tanımlamaktadır. Ayrıca üçüncü asra kadar da Hadramût ve Yemen bölgelerinde Uman İbâdîler'inin öşür topladığı nakledilmektedir. (Hammâş, *a.g.e.*, I, 32)

⁸⁰ Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 179

bir döneme kadar ulaşan kıssacı (*kussâs*), vâiz ve müzekkirlerin beşinci altıncı asırda sergiledikleri bazı olumsuz davranışlardan dolayı eleştirildikleri kaynaklarımızda detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. İlginçtir ki söz konusu grubun (*kussâs*) en ciddi eleştirisinin yine Hâricîler üzerinden yapıldığını gözlemlemekteyiz. Büyük İmâm İbn Sîrîn'in otoritesi bağlamında kıssacılığın Hâricîlikle birlikte neşet ettiği, bu nedenle bu meslekte hayır olmadığı vurgulanmaktadır.⁸¹

Yukarıda zikredilenlere ilaveten onların şefaati, kabir azabını, deccâl'i⁸² (ve bazı Hâricî grupların) Peygamberlerin ismetini kabul etmedikleri nakledilmektedir.⁸³ Ayrıca Kurtubî bir anekdotla Hâricîler'in garipliklerini bize şöyle aktarmaktadır: Hz. Ali Hâricîlerle buluşmak için yola çıktığında, ona bazı Hâricîler tarafından "Ay akrep burcundayken mi bizimle buluşacaksınız" denir ve kendisinden ay dönünceye kadar beklemesi istenir. Aksi takdirde zarar göreceği söylenir. Hz. Ali ise, Hâricîlerin bu asılsız uyarılarına karşı "Hz. Peygamber'in münecimi yoktu, bizim de münecimlere ihtiyacımız olamaz" sözleriyle karşılık verir.⁸⁴ Böylece Kurtubî Hâricîleri gayri İslâmî davranışlara meyille suçlar. Pek çoğu *Milel* ve *Nihal* kitapları tarafından çizilen bu Hâricî resminin temel kaynaklara bakılmadan tekrar edilmesi yukarıda örnekleri üzerinde durulan bazı Hâricîlerin fikhî anlayışları ile de örtüşmektedir. Özellikle kelam ilminin konusuna giren bu hususların gerçekten yüzyıllardır yaşayan tek Hâricî mezhebi sayılan İbâdîler'in inançlarını ne kadar yansıttığı sorununun tartışma konusu yapılmaması ise ciddi bir eksikliklerdir. Şu ana kadar baktığımız İbâdî eserlerinde Hz. Peygamber'in ismetiyle ilgili olumsuz en küçük bir ayrıntıya rastlamadık. Bazı farklılıklarına rağmen pek çok konuda da çok keskin ifadelerinin olduğunu düşünmüyoruz. Mesela kabir hayatıyla ilgili İbâdî kaynakların bize sunduğu tabloyu tarihsel açıdan şu şekilde özetlemek mümkündür. Öncelikle belirtmelidir ki İbâdîler'in Buhârî'nin *Sahih*'inden daha üstün gördükleri er-Rebî b. Habîb'in⁸⁵ *Müsned*'inde kabir suali ve azabı, mümin ve kafirin

⁸¹ İbnü'l-Cevzi, *Kitâbu'l-Kussâs ve'l-Müzekkirin*, (ed) Merlin S. Swartz, Beyrut: Dâru'l-Meşrik 1986, s. 211

⁸² Kurtubî, *a.g.e.*, VII, 145

⁸³ Âlûsî, *a.g.e.*, XVI, 274

⁸⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, XIX, 28-9

⁸⁵ Şehrîstânî eserinde zikrettiği Hâricî âlimler arasında er-Rebî b. Habîb'e yer vermemesi oldukça ilgi çekicidir. (Şehrîstânî, *a.g.e.*, I, 160)

kabirdeki genel halleri ile ilgili hadisler bulunmaktadır. Bu hadislerin bir kısmı da Buhâri, Müslim, Neseî, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i ve İmam Mâlik'in *Muvatta*'asında geçmektedir.⁸⁶ Bu hadislerin içeriği kısaca şöyledir: Vefat eden kimseye Kıyamet kopuncaya kadar kabrinde âhirette gideceği yerin sabah akşam gösterilmesi, Hz. Peygamber yürürken yolda iki kabir görmesi ve bunun üzerine oradakilerin azap çektiklerini söylemesi, kabre konulan kimsenin muhatap olduğu sorularla ilgili konular. Hûd b. Muhakkem ise İbrâhîm 14/27. ve Tâ-Hâ Surelerinin 20/124. âyetleri çerçevesinde kabir ehlinin durumunu (ilk karşılaşmaları, sorular, azap, dehşetli melekler vb.) detaylı bir şekilde anlatmaktadır.⁸⁷ Geçtiğimiz asır İbâdî müelliflerinden İtfeyyîş ise Mumin sûresi 40/11. âyette Cenab-ı Hakk'ın bildirdiği iki ölüm ve iki dirilmenin (*ihyâ*) pek çok manalarından birisinin de kabirde sual için dirilme olduğunu söylemektedir.⁸⁸ İtfeyyîş, Nuh sûresi 71/25. âyeti ise tamamen kabir azabının varlığını ispat için kullanmaktadır.⁸⁹ Her ne kadar kabir hayatı/azabı ile ilgili çok açık âyetler olmasa da konuyla ilgili hadislerin meseleyi net bir şekilde ortaya koymasından dolayı İbâdîler kabir hayatını/azabını kabul etmektedirler. Sadece az sayıdaki İbâdî uleması, kabir azabının iman esaslarından birisi olmadığı ve gaybî bir hadise olduğu için doğruluğunu test etme imkanı bulunmadığını söylemektedirler.⁹⁰

Şefaata konusunda Hâricî/İbâdî yaklaşımlar tek düze sunulmakta ve dolayısıyla pek çok nüans göz ardı edilmektedir. er-Rebî b. Habîb'in *Müsned*'indeki uzun rivayetlerden birisi olan 1004 numaralı hadis şefaate ilgilidir. "Ümmetimden büyük günah işleyenlere şefaata yoktur" ifadesinin yer aldığı bu hadisin sonunda şehit olmuş bir müminin ailesinden yetmiş kişiye şefaata edeceği bildirilmektedir. 1001 numaralı Câbir b. Zeyd'ten gelen rivâyette ise hiç kimsenin cennete sadece yaptıkları ile giremeyeceğini bilakis sâlih amel, Allah'ın rahmeti ve Hz. Peygamber'in şefaatiyle gireceği

bildirilmektedir.⁹¹ Hûd b. Muhakkem ise, Yûnus Sûresi 10/3. âyet ve Enbiyâ Sûresi 21/28. âyetin tefsiriyle ilgili kısaca "Kendilerine şefaata izni verilen (şefaata etmesine razı olunan) kimsenin dışındakiler şefaata edemez" yorumuyla Allah'ın (cc) izniyle bazılarının şefaata edeceğini, bildirmektedir.⁹² Ayrıca Hûd b. Muhakkem, Sebe' Suresinin 34/23. âyetinin tefsirinde ise büyük günah sahibine şefaata yoktur hadisini zikretse de müminlere meleklerin, peygamberlerin ve diğer inananların şefaata edeceğini, söylemektedir.⁹³ İtfeyyîş ise şefaatin müşrikler hakkında gerçekleşmeyeceğini belirtmekte ve Hûd b. Muhakkem'in yaklaşımını destekler mahiyette meleklerin, peygamberlerin ve evliyânın şefaata edeceğini kaydetmektedir.⁹⁴ Kısaca şefaata halis müminlere hastır, mürtebib-i kebîreye ise şefaata yoktur. Bu nedenle İbâdîler'in şefaati tamamen reddettiklerini söylemek doğru bir yaklaşım olarak görülmemektedir.

3.Sonuç:

Buraya kadar geleneğimizde bazen dinî, bazen siyasî bazen de ahlakî açıdan ötekileştirilmiş bir grubun durumunu özetlemeye çalıştık. Kendi dışındaki dindaşlarını devamlı dinî, siyasî, ahlakî, kültürel ve metodik açıdan ötekileştiren Hâricîler hakkında klasik dönem müfessirlerin görüşlerinin ve kullandıkları üslûbun geniş bir yelpaze çizdiğini de öncelikle kaydetmekte fayda vardır. Bu alimlerimizin yaklaşımları genel manada birbirlerine benzese de özelde farklılaştıklarını açık bir şekilde görmekteyiz. Bazıları furûdaki farklılıklara rağmen usûldeki birlikteliklerden dolayı Hâricîliği tamamen dışlamamışlardır. Söz konusu müfessirler Hâricîler'le ilgili konuşurken ne kadar keskin bir dil kullansalar da genelde İmâm Ebû Hanîfe'nin çizdiği çerçevenin dışına pek çıkmamaya gayret etmişlerdir. Başka bir ifadeyle, imana girmeyi kolaylaştırırken imandan çıkmayı zorlaştırmışlardır. Müslümanların yaşadığı her yeri "*İman Yurdu*" telakki ederek kible ehlini, farklı görüş ve anlayışları dolayısıyla ve işledikleri günahları sebebiyle hemen tekfir etmemişlerdir.⁹⁵

⁸⁶ İlgili hadisler için bkz. er-Rebî b. Habîb, *Müsned*, 196-197, s. 373-374, (hadis no: 484, 487, 488, 982).

⁸⁷ Hûd b. Muhakkem, *a.g.e.*, II, 328-331; III, 57-58

⁸⁸ İtfeyyîş, *Teysîr*, XI, 328-331; Ayrıca bkz. İtfeyyîş, *Teysîr*, VIII, 254

⁸⁹ İtfeyyîş, *Teysîr*, XIV, 181

⁹⁰ Ferhat el-Ca'beri, *el-Bu'du'l-Hadâri li'l-Akîdeti'l-İbadiyyeti*, Mektebetu'l-Elvan 1987, s. 638-9, 653; Kabir azabı konusunu Mutezile ve İbâdîler'in Nükkâr kolunun kabul etmediği kaynaklarda geçmektedir. (Bkz. el-Ca'beri, *a.g.e.*, s. 639)

⁹¹ er-Rebî b. Habîb, *el-Câmiu's-Sahîh*, Uman: Mektebetu'l-İstikâme 1995, s. 378-381

⁹² Hûd b. Muhakkem, *a.g.e.*, II, 182, III, 68

⁹³ Hûd b. Muhakkem, *a.g.e.*, III, 397

⁹⁴ İtfeyyîş, *Teysîr*, X, 372

⁹⁵ Sönmez Kutlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu", *İslâmiyât*, 4 (2001), s. 23

Diğerleri ise özellikle yoğun bir şekilde yaşanan erken dönem Hâricî ayaklanmaları ve bunun sonucu İslâm toplumunda ortaya çıkan krizler nedeniyle bu grup hakkında aşırı derecede olumsuz bir yaklaşım ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda devamlı gözardı edilen önemli bir sorunla karşılaşmaktayız: Asırlardır sadece Ehli Sünnete yakınlığı, ılımlı ve nicelik bakımından da oldukça az sayabileceğimiz İbâdîliğin dışında varlık sahasında kendilerine yer bulamayan Hâricîler hakkında ortaya konan bu olumsuz sunumun daha sonraki yıllarda değişmemesinin sebepleri nelerdir? İtikâdî, fikhî ve ahlakî ifrat ve tefritlerine verilen basma kalıp örneklerin asırlardır uygulayıcısı bulunmamasına rağmen niçin Hâricî dışı kaynaklar bunları devamlı tekrar etmişlerdir. Her din içerisinde aşırı grup(lar) vardır ve var olacaktır. Bunların aşırılıkları tabii olarak ana gövde tarafından ayıklanmadığı müddetçe dışarıda kalmışlardır. Dışarıdakiler ise kendi hayatîyetlerini sürdürebilmek için farklılıklarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Özellikle söz konusu Hâricîler olduğunda çok daha farklı bir tabloyla karşılaşmaktayız. Genellikle bedevi arka plana sahip bu kimselerin şehirleşmeler sırasında yaşanan hızlı değişimler ve bazı krizler sonucu güçlenmesi onları kitlesel bir harekete dönüştürmüştür. Bu güçlü kabilevî ruhun değişime karşı tepki gösterme ve şiddet eğilimi, kriz ortamlarında bir toplumun zihniyeti haline gelmiş ve başta dinle ilgili anlayışları olmak üzere bütün alanlara yansımıştır.⁹⁶ Farklı seslere tahammülü olmayan bu insanların değişik fikirlere ve eleştirilere karşı koyabilecek entelektüel arka plandan yoksun olması onları şiddete daha da fazlasıyla itmiştir. Özellikle sözlü geleneğe sahip, yerleşik hayata geçememiş toplumlarda yetişen insanlarda, bu eğilim son derece güçlüdür. Artık kendi eksik ve yanlışlarını kolay kolay göremeyen bir toplulukla karşı karşıyayız. Fakat bu tür topluluklar ne kadar hızlı ve güçlü olsalar da ana gövdenin hâricinde kalmaya mahkum olmuşlardır. Hariçte kalmak ise sürekliliğin sağlanamaması sonucunu doğurmuştur.

Hâricîler’le ilgili verilen misallere bakıldığında müfessirlerin sanki tarihsel bir anakronizm yaşadıkları gözlemlenmektedir. Hicrî ikinci âsır müfessiri Mukâtil b. Süleymân’dan hicrî on ikinci-on üçüncü asır müfessirlerine kadar tek tip Hâricî resmi çizilmektedir. Çok daha ilginç ise pek çok konuyu eleştirel değerlendirme imkanı bulduğumuz çağımızda hâlâ benzer

yaklaşımların fütursuz bir şekilde sürdürülmekte olduğunu müşahade etmemizdir. Konuyla ilgili ülkemizdeki tefsir tarihi tasavvurunu önemli ölçüde belirleyen Mısırlı âlim merhum Zehebî’nin *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*⁹⁷ adlı eserinde Hâricîlere ayırdığı bölüme bakmanın yeterli olacağı kanaatindeyim. Yolda karşılaştığı bir İbâdî’nin verdiği bilgiler ışığında ayırım yapmaksızın Hâricî-İbâdî tefsir geleneğini analiz ettiği otuz sayfalık bölümde bir iki İbâdî kaynak dışında (onları da tam olarak nasıl incelediğini bilemiyoruz) her hangi bir eser kullanmamaktadır. Kullandığı kaynakların azlığına ve araştırma eksikliğine rağmen Zehebî Hâricî tefsir geleneği ve bazı uygulamaları hakkında çok geniş değerlendirme ve yargılarda bulunmaktadır.⁹⁸ Acaba onu bu tür bir eğilime sevk eden âmil bu grup hakkında oluşturulan ve sürekli canlı tutulan olumsuz tasavvurdan başka ne olabilir! Müfessirlerin Hâricîler’in fikhî ve kelâmî yaklaşımları ile ilgili asırlarca aktardığı bilgilerin genel geçer veriler mi, erken dönemde ortaya çıkmış lokal ve bireysel uygulamalar mı ya da bazılarının tamamen tasavvurî bir anlatım olduğu konusunun çözümü ise bugün bizim için hala muammâ olma özelliğini korumaktadır.

Şimdi Hâricîlere tarihsel olarak baktığımızda onların İslâm’ın ilk üç asrında oldukça aktif oldukları görülmektedir. Bu dönemde onlar hem kendi içlerinde hem de kendileri dışındaki Müslümanlarla devamlı mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Giriştikleri ürkütücü faaliyetler bölünmelerine ve dolayısıyla giderek marjinalleşmelerine neden olmuştur. Geride ise bugün Hâricîlikle ilişkili olduklarını bile kabul etmeyen ve belirli bölgelerde yaşayan İbâdî gruplar kalmıştır. Acaba Hâricî dışı kaynaklar onları hala potansiyel bir tehlike olarak gördükleri için Müslümanların şuur altında bu tür ifratlara karşı temkini devamlı canlı mı tutmak istemişlerdir? Yoksa Hâricîliği daha çok genel geçer bir akım gibi görüp her zaman nüksedebilecek bir hastalık olarak telakki ettiklerinden dolayı da İslâm toplumunun selameti için Hâricîlik düşüncesi hakkında bir tarih mi inşâ etmeyi arzulamışlardır? Bu noktada büyük âlim İbn Teymiyye’nin şu tespiti bizim tezimizi destekler mahiyettedir: “Ulema, Hâricîler hakkında nakledilen

⁹⁷ Zehebî, *a.g.e.*, II, 305-336

⁹⁸ Zehebî’nin yapmış olduğu bazı hataları İsmail Cerrahoğlu hocamız da tefsir tarihinde tekrar etmiştir. Muhtemelen kaynak sıkıntısı ve Zehebî’nin verdiği bilgilere itimat hocamızın Hâricî/İbâdî tasavvurunda etkin rol oynamıştır. (İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, Ankara: DİB 1988, I, 526-552)

⁹⁶ Kutlu, *a.g.m.*, s. 19

mütevâtir naslar çerçevesine onların özelliklerini gösteren bütün hevâ ehlini –ki bunlar hem Resûlullâh’ın Şerîatından hem de Müslümanların Cemaatından ayrılmışlardır- dahil etmiştir.” Hatta İbn Teymiyye’ye göre, “*Hurramiyye, Karâmita ve Nusayriyye...* gibi bazı gruplar Hâricîlerden daha da şerirdirler.”⁹⁹ Görüldüğü üzere İbn Teymiyye Hâricîliği bir düşünce kayması olarak sunmaktadır. O, Hâricîliği tarihin belirli bir döneminde yaşamış özel bir grubun ismi olmaktan ziyade her zaman ve zeminde ortaya çıkabilecek sosyal bir olgu şeklinde değerlendirmektedir.

İbn Teymiyye’nin bu yorumu geleneğimizde Hâricî tasavvurunun oluşturulmasında belki de en önemli rolü oynayan hadislerin mahiyeti hakkında da ipuçları sunmaktadır. Bilindiği üzere Allah Resûlü sahabeyi ileride zuhur edecek fitneler karşısında devamlı uyarmıştır. Sahabe ise erken dönemde Hâricîler’in karışıkları korkunç eylemlerin pek çoğuna şahit olmuştur. Dolayısıyla sahabe Hz. Peygamber’in haklarında uyardığı kimse-leri haklı olarak Hâricîler’le özdeşleştirdiler. Bu ne o hadislerin sıhhatini ne de sahabenin yorumunu etkiler. Benzer bir yaklaşımı (Hâricîliğin sabit bir gruptan ziyade belirli özellikleri taşıyan her kesimde ortaya çıkabilecek bir zihniyet olduğunu) Vehhâbiliğin çıkışıyla ilgili olarak bize bilgi veren Cevdet Paşa’nın Bağdat Kethüdası’ndan yaptığı şu nakilde açık bir şekilde görmekteyiz: “Vehhâbiler, Havâric nevinden olup haklarında cari olan hükm-ü Bâri fil vâki’ malûm olmalıdır.”¹⁰⁰ Vehhâbiler niçin Havâric nevinden görülüyor sorusunun cevabı gâyet açıktır. Çünkü kurucusu Şeyh Necdî (Muhammed b. Abdilvehhâb) Müslümanları tekfir etmekte, yüzyıllardır inananların dalâlette olduklarını söylemekte, kanlarını heder etmekte ve diğer Müslümanların mallarını da kendilerine helal kabul ederek taraftarlarını kışkırtmaktadır.¹⁰¹ Hatta geçtiğimiz yıllarda Sudan’ın Omdurman beldesinde on dört kişinin ölümüne neden olan bir mescitteki (Ensaru’s-Sünne Camii) saldırıyı internette haber yapan bir yazarın “Hâricîler bir kez daha aramızda” başlığını dikkatlere sunması, söz konusu zihniyetin artık aşırılık gösteren her kesim için kullanılan ideolojik bir terim olduğunu

göstermektedir.¹⁰² Anlaşıldığı üzere Hâricîliğin genel semptomları var ve bunlar nüksettiğinde söz konusu damga vurulmaktadır. Peki bugün bu özellikleri göstermeyen günümüz İbâdîlerini aynı gözle görmekten bizi kim alıkoyacak?

⁹⁹ İbn Teymiyye, *Mecmuu’l-Feteva*, Rabat: Mektebetu’l-Mearif, s. 476-777. Hâricîlerin küfür anlayışı konusunda geniş bilgi için bkz. Yunus Ekin, *Kur’ân’a Göre İnançsızlık*, İzmir: Işık Y. 2001, s. 236-246

¹⁰⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Ankara: Üçdal Neşriyat 1966, VII, 259-60

¹⁰¹ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, VII, 229

¹⁰² www.masud.co.uk/Islam/ahm/millan.htm